

„Beszéld el a valót nekem. Mint
halt meg ő?” (Sophoklész: Elektra)

1

(Az utolsó esztendő. 1899. jan. 1. — okt. 20.)

Esős, enyhe napokkal köszönt be a tizenkilencedik századnak, egyben Péterfy életének utolsó esztendeje. Péterfyt a tavasziasra hajló idő — 12—13 fok van, nyílik az ibolya — sem tudja felderíteni. „Nálam, tudja isten, valami láthatatlan szellem költözött be, fáradt vagyok, rossz kedvű, mintha influenzám volna, nátha nélkül. Kevés étvágy s még kevesebb jó kedv . . . De in fine finali ne panaszkodjék kedves komám : szeret dolgozni, van kedves felesége, lesz háza, van és lesz kedves gyermekecskéje. Én nem szeretek dolgozni, nincs kedves feleségem, nincs házam stb. csak spleenem s fejem fájása azért mégis élek. Je marche . . .” (Haraszi Gyulának, 1899. jan. 28.). Görög irodalomtörténetén nyüglődik, és „volt szíves elvállalni” a tartandó főigazgatói értekezlet tárgyaül kitűzött tétel előadását „a művészeti érzék fejlesztésé”-ről az iskolában.¹

Február elsején ő is elmegy a Kisfaludy Társaság tagválasztó ülésére az Akadémia képes termébe, hogy Haraszi Gyula érdekében ő is bedobja szavazócéduláját „Gyulai cilinderkalapjára”-ba. „Csoportok képződtek itt is, ott is, sugtak-bugtak, kapacitáltak mindenfelé. Nagy éljenzéssel fogadták Jókait, aki eljött a »fiatalok« támogatására. A »mezei hadak« [= a vidéki tagok] Gyulai és Szász Károly körül foglaltak állást.” — A 31 „elektor” névszerinti felsorolásában az egyik újságban a 29-ik helyet tartja Péterfy, a másikban a 21-ikre lépett elő. Ebben akaratlanul is a hírlapírók véleménye húzódik meg a pályája végére ért Péterfy Jenőről. És nem róla, de az újonnan megválasztott Ambrus Zoltánról írják : „kritikusaink között ő a legmélyebben járó elme”. Haraszi nem jut be, Ambruson kívül még Alexander Bernát, Berzeviczy Albert, Szabolcska Mihály és a műfordító Jánosi Gusztáv az új kisfaludysták (Budapesti Napló és Pesti Napló, 1899. febr. 2.). Berzeviczy a nagygyűlést követő szokásos lakomán az István szálló emeleti termében örömmel regisztrálja, hogy „a mai modern irodalmi pesszimizmus eddig csak nagyon kevéssé tudott nálunk tért foglalni”, ugyanakkor a „kiábrándulások korának” nevezi a századvéget, és úgy látja, hogy „talán soha a nemzetek élete annyi ideált nem pusztított el, mint a mi napjainkban” (Vasárnapi Ujság febr. 12. ; Bp. N. febr. 6.).

Ilyenkor, a februári nagygyűlések idején, mérhető le évről évre a közvélemény magatartása a Kisfaludy Társaság és rajta keresztül a lassan kialakuló „hivatalos irodalom” iránt. „A legutóbbi évtizedekben egy kicsit méltóságosabb, mint kellene . . . mintha többet gyűjtene, mint amennyit befektet” [?]. Első célja „figyelemmel kísérni a magyar szépirodalom fejlődését, s megvitatni szükségait és hiányait”. Hol? Minden évben „az elnök egy kicsit megkritizálja az egész világot, s marad minden a régiben”. Jutalmi közelednek „egy kissé a nem ignorálható jelenhez”, egyébként nemigen állják ki a kritikát ; „ezenkívül évenként

* Részlet a Péterfy Jenő és kora c. készülő monográfiából.

¹ A VIII. ker. főreáliskola jan. 4-i jegyzőkönyve. Az iskola (ma : Vörösmarty gimnázium) irattárában a többi, később idézett jegyzőkönyvvel együtt.

tíz felolvasó ülés, husz-huszonöt felolvasással, legkivált pedig a tagválasztás mozgalmaságai: ebből áll ma a társaság egész aktivitása” (P. N. febr. 5.). És a közönsége? „Tömérdek diák a karzatokon, sok elegáns hölgy a földszint széksorain”, Görgey Artur („e gyűlések rendez látogatója” [V. U. febr. 12.]), Wlassits Gyula miniszter. „Nagyon szép közönség.” „De ne áltassuk magunkat. Ebből a közönségből még mindig hiányzik a nemzet komoly értelmisége, hiányzanak a művészek, a tudósok, hiányzik a magasabb közhivatalok képviselője, hiányzik a politikai világ, hiányzanak a társadalom előkelőségei.” „Nálunk még most sem érzik, hogy a szépirodalom a nemzeti műveltség virága.” Nem lelki szükséglet az irodalom. Amíg ez meg nem változik, „addig a mi ünnepélyes szépirodalmi közüléseink hallgatósága is mindig az lesz, ami harminc-negyven évvel ezelőtt volt. Lesz tömérdek kiskorú gimnazista, és imitt-amott egy csapat egyetemi hallgató a karzatokon, lesz egy raj bájos kisasszony a földszinten, akik nevető szemekkel és virágos kalapjaikkal tavaszt varázsolnak a Muzsák márvány csarnokába”, de a felnőttek, az ország vezető rétege, hiányzik (Bp. N. febr. 6.).

Ballagi Aladár kíméletlen és okvetetlenkedő támadása a Nyelvtörténeti Szótár ellen (februárban) némileg fölkelte a figyelmet, melyet azonban inkább az időjárás köt le: az ideai télen még nem hullott hó, míg végre február 23-án este fölszakad az ég dunyhája. A februári hónap krónikájához tartozik még az influenzajárvány és a belpolitikai béke megszületése.

*

Febr. 27-én tartja meg Péterfy előadását a művészeti oktatásról iskolája tanári értekezletén, a főigazgató látogatása kapcsán. A téma előzménye gazdasági természetű. A század végére túltermelés állott be festményekben, szobrokban és általában műtárgyakban, ezeknek azonban nem volt vásárló közönsége. Megszületett a diagnózis: hiányzik a művészi érzék, — és az orvosság: az ifjúságban ki kell fejleszteni a művészi érzéket. A miniszter ez irányú rendeletét a kérdés tanulmányozásáról (P. N. 1898. okt. 20.) követte a fővárosi tanács — Péterfy iskolájának fölöttes hatósága — rendelete, mely sürgeti, hogy a jövőben gyakrabban látogassák a múzeumokat, tárlatokat. A kérdést minden tanári karban meg kellett beszélni.

Péterfy elutasítja „a divatos műkiállítások látogatását”, a műtörténeti előadásokat és esztétizálást, a „hig dicséretnek”-et. Nem tartaná helyesnek „új disciplina”, új tantárgy becsempészését sem, még csak új anyagot sem szabad bevinnünk a tantervbe. „A művészeti oktatás célját azonossá kell tennünk a középtanoda általános céljával... itt is arra kell törekednünk, mint a többi tantárgyaknál, hogy a tanulónak, amennyire lehet, megadjuk azt a *belső képességet* [kiemelés tőlem], hogy aztán a művészet kérdésében is a maga lábán tudjon egy-két lépést előrehaladni, ha hozzá képessége, kedve van. Röviden: a művészi oktatás célja ne legyen más, mint a szemnek, a látásnak methodikus gyakorlása.” „Tisztán a methodus kérdésévé kell tennünk a művészi oktatást.” „A szabadkézi rajz tanárának kell kérdésünkben a karvezetőnek lenni, akihez alkalmazkodnak e részben a nyelvek és a történet tanárai.” Néhány ötletet ad. Természet után egy-egy részletet, ékítményt lerajzoltatni a tanulókkal a város stílszerűbb épületeiről; így gyakorolja emlékezését s tapasztalásai lesznek eredeti épületi formákról. Ezek után „a tanár alkalomadtán — néhány fővonással megadhatja az egyes építészeti stílusok jellegét, részleteinek összefüggését”. Ez „eleven műtörténet”. A „festmények olvasásában, felfogásában is” ilyen eljárást kell követnünk, nem sok képen, csak egy-kettőn, esetleg az országos képtárban. A tanulóval rajzkönyvébe bevezettjük néhány vonással a kép alaprajzát, azután elmondattjuk, mit látott a képen. Ugyanígy a szobrokkal. A történet és irodalom tanára szintén „leirathat pontosan történeti festményeket, arcképeket, épületeket... [és az] oktatás menetén felmutatja azt az összefüggést, — de csak röviden, tipikus vonásokban, — mely a művészi formák és stílusok s a művelődés egyéb jelenségei között fennáll.” Tankönyveinket ilyen irányban ki kell egészíteni.

Láthatjuk, mennyire törekszik a szintézisre Péterfy. Fontos szerepet játszanak továbbá a reprodukáló művészetek. „Képtárunk egyes jelesebb képéről, melyet a tanuló már ismer, mutathat rézkarcot; fotografiát, fametszetet, heliogravure-t; ezzel élesíti a tanuló szemét, megkülönböztető képességét s ugyanakkor néhány szóval — csak kezdetül egy későbbi tájékozódásnak — megmagyarázhatja, mennyi e különböző reproduktív eljárásokban a mechanikai munka; mi bennük az, ami a művész egyéniségétől s szabad akaratától függ.” Végül „hatni kell egyrészt a tanároknak ez irányban való általánosabb pedagógiai képzésére”, másrészt „iskolai célokra szabott gipszmuzeum s fotografiai és metszet gyűjtemény”-ről kell gondoskodni.

Ez a kis előadás az iskolai év végén jelent meg a „VIII. kerületi községi nyilvános főreáliskola 28-adik tudositványá”-ban („az 1898/9. tanévre”. 3—7. l.), majd szerzője halálának másnapján, némileg megrövidítve, a Budapesti Naplóban (1899. nov. 6. IV. évf. 307. sz.).

Ugyanez évben nem kevesebb, mint 28 azonos tárgyú írás látott napvilágot — többek közt Alexander Bernáttól, Mitrovics Gyulától, Solymossy Sándortól —, olyik azonos címmel is. Alexander Bernát már 1898. dec. 29-én az Orsz. Középpisk. Tanáregyesület gyűlésén lándzsát tör amellet, hogy a művészeti oktatás nem lehet külön tárgy, és Péterfy gondolatainak egy része már a kultuszminiszter előző évi októberi rendeletében is föltalálható. Nem is eredetisége a figyelmet keltő Péterfy e cikkének, mely oeuvre-jében nem foglal el jelentős helyet, hanem inkább az a szinte ideges ingerültség, amellyel visszautasítja a fővárosi tanács rendeletét az ifjúság tárlatokra való vezetéséről, és amit ilyen erőteljesebb kifejezésekkel árul el: „Ez a legkülönbözőbb értékű, különböző irányú és technikájú képekkel telerakott termeken átvonuló sáskajárás . . . ez az egy-két órai bámulás”; „összehabart műtárlatokon . . . keresztül nyargalunk” (kiemelések tőlem). Erős gyakorlati érzékkel, szintézisre való hajlammal, módszeresen szól hozzá a művészeti oktatás problémájához. Hangjának frissesége itt-ott a java erejében levő Péterfy stílusára emlékeztet. Kifogásolja a tanterv kuszáltságát, tarkaságát, és hiányolja benne az egységet. Végül utal arra, miben látja a középiskola általános célját: nem az ismeretek halmozása a fontos, hanem bizonyos „belső képesség” kifejlesztése.

„A [kiváló tudással és meggondolással megírt] értekezés általános tetszéssel találkozott és főigazgató [elkes szavakban] fejezte ki elismerését” — mondja a Péterfytől is aláírt iskolai jegyzőkönyv (febr. 27.), de a [ ] közé tett magasztaló szavakat áthúzta egy későbbi kéz. Péterfyé?

*

„A szabadság bajnokának” — helyezik le babérkoszorújukat a munkások Petőfi szobrára márc. 13-án. A Városháza dísztermében március idusán maga Ábrányi Emil olvassa fel obligát versét („Miért vetjük meg e hálátlan időt?”), és az ünnepélyt rendező egyetemi ifjúság a vállán viszi ki szónokait a teremből. „A fővárosban kevesebb volt a házakra kitűzött zászló”, de „a benső érzés nem csökkent”, iskolai szünet van, és e napon jelenik meg először Rákosi Viktornak a 48-as időket idéző könyve, a Korhadtt Fakereszték (P. N. márc. 13. és 16.; V. U. márc. 19.).

Virágzó fák jelzik a tavaszt, ám 23-án már „hó borít erdőt, mezőt s Budapest utcáin is hóba vész a kocsik dübörgése”. A tél visszajött, „az influenza újra teljes erővel Budapestre vetette magát s minden harmadik ember krákog és tüsszent”. Dunántúlon nagy hóviharok akadályozzák a forgalmat, a fiemei gyorsvonatok 4—5 órátak késnek. Fehér virágvasárnapra ébred a város (26-án). „Mindenütt fehérség és hó, a telegráfrótra fehér hermelinként tapad a sok apró pihe”, „fehér háztetők, zuzmarás fák” (P. N. márc. 22—ápr. 1.).

Péterfy már nincs Pesten. Márc. 24-én mint osztályfőnök kiosztja a IV. osztályban a húsvéti értesítőket (az iskola 563 tanulója közül csak 3 a színjeles, 35,7% bukott meg, Bp. N. márc. 25.), azután Lederer Béla társaságában a fiemei gyorsal Olaszországba utazik, elmulasztva az épp akkor Pestre érkező Mark Twain előadását. Toscanában, Umbriában

tölti a húsvéti vakációt. A tél utánament. „Urbinóban talpig hóban jártunk, küldeni is akartam belőle, de hamarabb olvadt, mint az emberi jóindulat” — írja némi malíciával (Goldziher Ignácnak, márc. 30.).

Utolsó találkozója ez az olasz művészettel. Lelki depressziójából kiemelkedik egy időre, főleg Siena ragadja magával. Egy hűvös, holdas éjféle órán — írja kísérelje — „a sienai sikátorok homályából kibukkanva, egyszerre csak a városháztér felső szegélyén a fonte Gaja mellett találtuk magunkat. Lebilincselő látvány. Egy darab hamisítatlan középkor a maga komor merevségében. A legkisértetiesebb rablóromantika köben. Olasz lovagvilág káprázatos operadíszelete, valóra válva. Barátunk [Péterfy] percekig állott mozdulatlan... Csak nézett, nézett s forgolódott. Majd, mintha hőség bántaná, szétlebbentette felöltője szárnyait s törölgette homlokát. Sokára szólalt meg s tudakolta a feltűnőbb paloták neveit. — Ezzel látszólag meg is szűnt a varázs. Fölvetette magát egy kőkorlátra, szivarra gyújtott s miközben hátradólt, izgatottan lóbálta lábait s nagy elégtlenül fúta a füstöt maga elé. S széles jó kedvében, kissé csúfolkodva ismételte egy közös ismerősünk szavait, melyekkel a megtetszett dolgokat dicsérni szokta.” [Valószínűleg ezt: Je suis content.] A Dóm-téren tört ki ajkain a magába fojtott lelki izgalom a nála szokásos csonka mondatokban, „melyeknek java nem magukat a látottakat, hanem a tőlük keltett benyomásokat színezték”. „Sienát különben e pár nap alatt nagyou megszerette. Nemcsak mert olyan kedvenceitől, minők Pinturicchio, Donatello és Peruzzi, szebb alkotásokat talált annál is, a mit remélt, hanem mert oly művészekkel ismerkedett meg, kikkel addig alig találkozott: Jacopo della Quercióval, a szobrással, ki Bolognában nem tett rá akkora hatást, s a festők közül Duccio di Buoninsegnával, a Lorenzettikkel, Pacchiával, meg a Burckhardtól lenézett bravuros Beccafumival, kinek modoráról igen találó meghatározást adott. De valamennyinél jobban a kéjes Sodomát zárta szívébe, Sodomát, kinek frescoi egy szerelmes olasz leány rózsás álmaihoz hasonlók. Ez egészen elbűvölte. Különben is oly nagy hatást tett rá az egész város, a hármas dombtarajon emelkedő büszke Siena, régi polgárháborúk képét felidéző zordon palotáival, a Lizza-sétánynak kiszökellő hegyfokával, továbbá a XIV. század czéheire emlékeztető szorgalmas iparosaival, kivált azonban Erato kegyeltjével, Sodomával, hogy miatta lemondott a volterra-san-gimignanói kirándulásról is, e rég becézett forró vágyáról.”²

*

Az államhatalom biztosnak érzi magát: kilenc év óta először engedélyezi máj. 1. megünneplését és „a tervezett tüntető körmenetet”. Május elseje már nem a polgári szíveket remegtető, forradalommal vehes munkásünnep, mint 1890-ben, az első május elsején, de nem is a polgárok kedélyes kiránduló napja. „Nem ünnepli már igazán senki [a polgárok közül], virágos szokásai kimentek a divatból. A kirándulások helyett hurcolkodnak ezen a napon, zöld galyat pedig legfeljebb a szemetes kocsikon látunk” (P. N. ápr. 30.). Péterfy is hurcolkodik, bár néhány nappal később, május 6-án.³ Őszi hidegben (reggel 7 óraker csak 5 és fél fok van), konok esőben viteti át könyveit és szegényes bútorait a Vásárcsarnok melletti Mátyás u. 6. sz. alól a közeli Üllői útra (16/a. II. em. 6.). Utolsó lakása ez, két év alatt a harmadik. Belső nyugtalanságának a mutatója ez a sűrű lakáscsere.

Ugyanebből a belső nyugtalanságból vagy csak határozatlanságból fakad, hogy Aristophanesének a Kisfaludy Társaságban való felolvasásától el akar állani. „Nálam van még Péterfy Jenő *Aristophanes* című tanulmánya, — írja Gyulai Pál Beöthy Zsoltnak — a mely a Szemlében majd másfél ívnyi dolgozat. Ennek felolvasását ő megengedte s akkor

² Lederer Béla: In memoriam. Emlékezések Péterfy Jenőre. L. B. Összegyűjtött munkái. 1906. I. k. 232—5. l.

³ A rendőrségi bejelentőhivatal és az iskola irattárának adata.

be is jelentettem önnek. Most arra kér, hogy, ha akad másunnan dolgozat, mellőzzük, ha pedig épen nem lehet, akkor ő rövidítve ohajtja felolvasatni" (máj. 21.). A felolvasás mégis elhangzik „meggyérült közönség” előtt máj. 31-én, úgy látszik rövidítve, mert nincs nagy visszhangja.

A májusi Budapesti Szemle közli Péterfytól Léway József: Újabb Köteményeinek bírálatát is. De nem is bírálat ez, hanem inkább ismertetés. Bár megjegyzi, hogy a Léway boltjának kirakata „igaz, nem fényeskedő”, egyébként azonban nem bocsátkozik a kirakat cikkeinek megbírálásába, e helyett a bennük jelentkező „érzések őszintesége”-re, „egy férfias lélek költői megnyilatkozása”-ra hívja fel a figyelmet. Néhány kedves vers „kiemelése” és „boncolata” után a költő művelt ízléséről, igaz magyar érzéséről, tapasztalt koráról és költői fogékonyságáról ejt néhány szót. Az ítélőbíró helyett a gavallér küldi el itt utolsó üdvözlését a „tapasztalt kor”-nak, a Budapesti Szemle 74 éves, rokonszenves egyéniségű házi poétájának.

*

Június elején kedélyes, évődő hangon ír Péterfy „Kedves Komá”-jának, Haraszti Gyulának Kolozsvárra, röviden, hiszen benne van levelében „Sok egyéb dolog, mi nincs megírva a papíron, de önnek mégis olvasni kell tudni”. A tréfálkozó sorok grafológus szemmel nézve lehangolóak, alig van egy rendesen leírt szava, csupa törés. Félévvel ezelőtti levelének kézírása szerint (1898. dec. 24., szintén Harasztinak) analitikus hajlama már kétkedő hajlam, de ott még kifejezetten kóros jelenségek nincsenek. Nagy az ugrás a két levél írása között, valami történhetett közben, ami ellenálló erejét megtörte. Itt — jún. 4-i levelében — az írása már teljesen feldúlt lelkivilágról árulkodik, a lelki felbomlás teljes, mégpedig nem külső, de belső események hatása alatt. Szívműködési zavarai voltak, alighanem lelki okból. A Heinrich Gusztávnak megígért készülő görög irodalomtörténetének talán legszebb gyöngyszemét, Aristophanesről szóló tanulmányát a Budapesti Szemle júniusi száma közli, de Péterfyben a nagy lendülettel megindított munka után most következik be a visszahatás. „1899 júniusában . . . Teljesen elvesztette kedvét s azzal a megokolással, hogy nincs megelégedve munkájával, abba akarta hagyni az egészet. Természetes, hogy a szerkesztő [Heinrich] nem fogadta el a lemondást.”⁴

A belváros képe hű tükre lelkének: ott is bomlik minden. A régi belváros már el is tűnt, a Kígyó utcát most bontják, aztán kerül sor a régi városházára. (Tervbe volt még véve a belvárosi templom és a piaristák épülete is.) A nyáron eltűnik a Kossuth u. utolsó kinyúló házhomlokzata, a Dréher-palotái. A hírhedt Neugebäude már egy esztendeje csak a múlté. A Károly-kaszárnya — a leendő városháza — hosszú ideje üres. Lebontották a Citadella kőbástyáit is, hogy ezzel elvegyék erőd jellegét, hiszen most már (jún. 21-én) végre átadják a városi hatóságnak (V. U. jún. 25.).

A hó közepén hirtelen komor őszi idő váltja fel a szép júniusi napokat. „Szombat óta folyvást felhők közt bujkál a nap s hideg szél borzongatja meg a járó-kelőket. A főváros utcáin őszi ruhában járnak az emberek, a vidékről pedig jégesőt és hideg időt jelentenek” (P. N. jún. 12.).

Jún. 29-én osztják ki a bizonyítványokat a középiskolákban. Péterfy a IV. osztálynak a főnöke. Saját osztályán kívül még az ötödikben tanította a magyart, a németet pedig a VI.-ban és a VIII.-ban. Ez utóbbi osztályt bölcsészetre is ő oktatta. A heti 16 óra már nem vehette nagyon igénybe, legfeljebb a sok dolgozat javítása: a IV.-be 69 diák, az V.-be 57 járt. Az érettségín sablonos tételeket tűzött ki a német nyelvből (1. Brief an einen Freund von der Maturitätsprüfung. — 2. A dalnok átka, fordítás a tankönyvből). Az írásbeli érettségi eredményei jobbakként az átlagnál, a jeles és jó dolgozatok száma majdnem eléri a felét, elégtelen egy sincs. Saját osztályában osztályozott a legszigorúbban. Magyarból szebb eredménye-

⁴ Angyal Dávid: Péterfy Jenő élete. P. J. Összegyűjtött Munkái I. k. 1901. LIV. l.

ket ért el — az osztályzatok képe szerint —, mint a német nyelvben. Irodalmi működésük szerényen csak ennyit vétetett be az iskola Tudósítványába: „tanulmányt írt a görög tragikusokról és Aristophanesről a Budapesti Szemlében” (42. l.).

A belváros bontásával párhuzamosan nagy lendülettel folyt a város szépítése, építése is. Az Eskü téri-híd [Erzsébet-híd] „két parti oszlopának főmunkáját már elvégezték”, maga a híd 1902-re készül el. A központi egyetem épülete már kész. Az Andrássy út végén is nagyban dolgoznak az ezredévi emlékművön, a közelben fog emelkedni a Szépművészeti Múzeum (V. U. 1899. jún. 25.). — Péterfy is visszanyeri egy időre munkakedvét, és július első napjaiban „azzal a szándékkal hagyta el Budapestet, hogy a következő iskolai évre szabadságot kér munkája befejezése végett”.⁵

*

Utolsó németországi útja ez. Angyal Dáviddal, aki ezt a nyarat Londonban történeti búvárlatokkal tölti, együtt utazik Drezdáig, onnan már egyedül indul egy tíznapos körútra, melynek állomásai: Lipcse, Magdeburg, Braunschweig, Hildesheim, Goslar, Kassel, Eisenach, Ehrfurt, Weimar és ismét Drezda.

Az időjárás Európa-szerre esős, borús. Péterfy kedélye is felhős, magányosságának érzése is el-eluralkodik rajta. Drezdában „egy hotelben laktunk — emlékszik vissza Angyal Dávid — s éjjel hallottam, hogy Péterfy nyugtalanul fel alá járkált szobájában. Nappal érdeklődött Drezda műkincsei iránt, aztán útjaink elváltak.”⁶ E tíznapos körútján sem pihenni vagy szórakozni vágyik, nyakig veti magát a „Kunst”-ba, a városok érdeklik és bennük is a „torsókat, képeket, dómokat” keresi.

Július 4-én „kedves barát”-ját, Goldziher Ignácot már Magdeburgból (a Central Hotelből) köszönti, „mely azóta, hogy Tilly leldőzötte, egész modern város. Lipcsében, jövet, megálltam: megnéztem a gyönyörű új aulát, s ott volt a rectori díszhely mellett az öreg Fleischer mell szobra.⁷ Nevedben mély reverentiával hajoltam meg előtte. Idő: esős.” — Másnap Angyalnének, még mindig Magdeburgból, „röpíti” első születésnapjének jókívánságát, de 6-án már Braunschweighből ír. Ugyancsak innen számol be hildesheimi kirándulásáról Goldziheréknek, akik Sebnitzbe készülnek, és Péterfyt is odavárják. „Most jövök Hildesheimből s annyit gyűjtöttem a begyembe torskából, giebelekből, köpüspökökből s festett fagerendákból, hogy szinte sokallom. Holnap megyek Goslarba s most csak azt kívánom, hogy szép idős utatok legyen Sebnitzbe. Majd oda írok ezentúl. 15-ike körül valószínűleg ott leszek. Addig is minden torsiánál jobban üdvözöl Jenő.” (Goldziher I.-nak, 1899. júl. 7.). — Miért, miért sem, de Riedlt érzi közelebb magához ez este, nem Goldzihert. Érzi az „egyedüliséget” (Péterfy szava!), elfogja a közlési vágy, még fáradtságát is leküzdí, és hosszú levélben számol be hildesheimi kirándulásának élményeiről. Mennyi tanulni vágyás, mennyi szeretet a művészet iránt még most is, amikor már tört lélekkel járja a kedves, meghitt német városkát, és bújja múzeumaikat! Még jegyzeteket is készít, és egy filológus gondosságával másolja le egy románstíliú ércgyertyatartó fölíratát. Megérdemli a levél, hogy teljes egészében idézzük:

„E pillanatban érkezem vissza hildesheimi kirándulásomból braunschweigi hotelembé. Reggeltől estig mászkáltam, fáradt vagyok, de *beszélnem kell* [kiemelés tőlem] s ne mosolyogjon, hogy épp Önt választom ki támadási pontnak.

Az a tisztelt hildesheimi Bernnard püspök a XI. század elejéről nagyon érdekes figura. Majd utána járok, szeretnék tudni róla. Lehetetlen, hogy ne járt légyen Olaszországban. Vagy Hildesheimben újra ad oculos bebizonyult előttem, hogy a régi görög—római művészet ismerete a középkorban soha teljesen ki nem veszett. Bernnard sajtáságos ember lehetett,

⁵ Angyal i. m. LVI. l.

⁶ Angyal Dávid: Emlékek. Kéziratban.

⁷ Heinrich Fleischer (1801—1888) orientalista, lipcsei egyetemi tanár.

mit einem Anflug von Renaissance-Charakter. Drága kereszteteket, finom kelyheket, Traján-oszlop-imitatiokat készített, hatalmas templomokat emel, az ércöntést virágzásra hozza s rávéseti — mint magam olvasám — a román stílusú ércgyertyatartóira :

Bernnardus praesul candelabrum
hoc, primo hujus artis flore
non auro, non argento at tamen
ut cernis, conflare jubebat.

Büszke volt rá.

A hildesheimi s braunschweigi német házak meg igazi gyerekörömet okoztak [kiemelés tőlem]. A magas giblik, a faművek, festett gerendák, primitív faragványok, a piros, barna színek, a mint néha egy-egy zöldelő fa mögül a szemet megcsapták, igazi szüret volt a phantasiámnak. Szinte szégyellem, hogy a ki az urbinói palotát s. t. b. az olasz építészet begyembe vettem, most ezen a primitív, kedélyes barbarismuson gyönyörködöm. De ländlich, sittlich. Az ember érzi, hogy az önkényben, kezdetlegességben, rendtelenségben, naiv tehetlenkedésben is van magja egy szabad, népies stílusnak, s ha német építész volnék ebből indunék ki. Csakhogy a régi pallérok, építő mesterek okosabbak, mint a maiak. — Megtanultam, hogy a mai németeskedők a figurális, festői elemét az építészetnek oly szervesen alkalmazták, mint a hogy a régiek sohasem tették. Egy hildesheimi ház egy egész képeskönyv. Egyik ház frisein találtam a hét erényt, a második emeletén czéhjegyeket, a harmadik emeleten arató, vető, szüretelő [itt beszúrva egy olvashatatlan szó], disznóölés, lakmározás jeleneit, még fönnebb a nap és hold emblemáit. Vagy száz alak és kép. De mindez mind az architekturális részek keretében s alárendelésében. Az élesen tagolt fries szakaszaiban, vagy mint consol diszítést, vagy mint szalagövet. — Van mérték a homlokzatok gazdag kifestésében.

Holnap reggel még egyszer a Muzeumba megyek. A képtárban egy legeslegesőbb rendű Rembrandt van s hozzá még két méltó társ. Ösmeri Palma Vecchio Ádám és Évjáját? Az is első rendű olasz kép. Megvettem photographiáit. — Így folytathatnám, de félek, hogy in effigie kidob a szobájából. Azért hallgatok ; egy kissé úgy is megkönnyebbültem s holnap délután Goslarba megyek.”

Utolsó születésnapját Goslarban tölti. Negyvenkilenc éves. „Születésnapos a születésnaposnak e szép helyről üdvözletet küld” — veti egy levelezőlapra Angyal Dávidnének. Mindketten júl. 8-án születtek.

Rövid körútján Kassel kapta meg leginkább százados fáival, hársfa illatával (Angyal Dávidnének, 1899. júl. 10.). Itt hipochondriája is elhagyja egy kissé : „15-én mindenestre Sebnitzben leszek, egészségesen s helyreállítva” (Goldzihernek, 1899. júl. 10.). Belsőbb hangú levelet innen is Riedlnek ír : „Goslarban két napig voltam. A Harzba nem mentem beljebb. Két okból. 1) Esős idő volt. 2) Annyi turista megy párosan, hogy melacholikusnak találtam a solo vándorlást. Ez olyan családi romantikus vidék, mely megkívánja, hogy a deutsches Gemüth társaságban nyilvánuljon. Most Kasselben vagyok, napsugaras, még esőtől párás levegőben. Hogy ön nincs itt! Százados fák, gyönyörű vidék. Eine Rotbuche, melynek szépségét úgy élveztem, hogy Ruisdael megirigyelhetne. Kassel nagyszerű multszázadi residentia. Van egy nagy tere, melyet most egészen előnt a hársfa illat. Az öreg Landgraf [II. Frigyes] szobra szinte tüszköl tőle. Holnap reggel megyek a galeriába. Hogy ön nincs velem! E pillanatban balkonos szobából élvezem az estét, mint *anno dazumal* — eheu! — Romában.” (Kassel, júl. 10. Aláírás nincs, de áthúzgálások sincsenek, míg előbbi Riedlhez címzett levelében bőven találhatók.)

Csak úgy kiált e levélből egy magányos lélek társ utáni vágya! De ki hinné, hogy az, akiben ekkora a fogékonyság az élet és művészet szépségei iránt, akiben ekkora a vitalitás, az élet élvezése, négy hónap múlva önmaga emel kezét maga ellen.

Riedl Budapesten ragadt, és innen számol be barátainak az otthoni eseményekről, így Angyalnak a szokásos, római számjegyekkel parcellázott kurta stílusában: Pesten nagy a hőség. „III. A Bristolba csak Tarnay és Hümpner jár egyelőre. Goldz. [iher] igen búszult Kaufmann [Dávid rabbiképzőintézeti tanár] halálán és tegnap elutazott. IV. Tegnap jelen voltam, midőn Gyulai a phonographba bekiáltott, mely hangját a késő századok számára megőrzi. Petőfiről beszélt. Meglepo találmány. De mért nem találnak fel semmit, a mi az emberi boldogságot és megelégedést öregbítené? . . . VII. Pét. [erfy] el van ragadtatva utazásától (oly dolgoktól, melyeket Olaszországban tán meg sem néznénk)” (1899. júl. 13.).

Péterfy utazásának további állomásai: Júl. 13-án: „Már Eisenachban vagyok. Holnap Weimar. . . . Torsókban, képekben, psychologyában, élet- s emberismeretben sokat tanultam e kis uton. De hajh! »Fájdalom né(ly)kül nincs élet,« . . .” (Lap Goldzihernek). Közben Ehrfurtban is kiszállt. „Elment még egyszer Weimárba is. Goethe karján lépett az irodalomba, elment hozzá bucsulátogatásra.”⁸ Különbön is Németország az írófejedelem születése (1749. aug. 28.) 150 éves fordulójának megünneplésére készült. Júl. 14-én, pénteken, ismét: „Ime már Dresdában. Telerakottan torsóval, képpel, nagy dómokkal. Még az Albertinát s a kiállításat kell nézmem — hihetetlen, mennyi Kunstot *emésztetem!* — Vasárnap délután indulok Schandau-ba, hová vasuton 5 óra 52 perczkor érkezem s onnan megyek az ismeretlen Villa Elsába, a hol avec délices ölelek meg valakit, a kit ép úgy szeretek, mint a torsókat, képeket, dómokat összesen.” (Lap Goldziherhez.)

Ismét Riedl az, akivel ugyanaznap, az este méla csöndjében, melegebben szól. Szinte sóhajtásként szakad ki belőle az első mondat: „Már nap a nap s éj az éj» (Hamlet citatum) jobban tudom, mint azt hogy mért kell nekem Önnek írni! De hát — hagyjuk ezt! — Tegnap voltam a Wartburgon,⁹ Ehrfurtban meglátogattam a dómot, Weimarban a Kranach képet s a parkot (mennyi nagy fát láttam benne most először!) átadtam Weimarnak az ön üdvözlétét s éjjel még Dresdába vasutaztam. Ma az Albertinumban nagy meglepetés ért! A bolognai fej kétségtelen a Lemniához tartozik. Mindakét szobron már rajta van. Hogyan? Az egyikről levetették a sisakot, a száját s orrt úgy a hogy restaurálták s előállott a bolognai fejnek egy — úgy látszik — késői római copijája. Mi multkor nem vettük észre a fejtypus azonosságát, de még Furtwängler sem. Vagy ő talán igen, s csak most *post festa* szól. Isten Önnel, csak olvasson Budapesten!!!” (Drezda, júl. 14.). — Az aláírás most is hiányzik.

*

„Négy napi Dresda után ma megyek pihenni — Sebnitzbe” (Angyalnének, 1899. júl. 16.). Kis iparvároska ez a Sebnitz a szász—cseh határon, az ún. Sächsisch-Böhmische Schweitz-ban, 314 méter magasságban a tenger színe fölött. Itt a Goldziher-család várja Péterfyt. Volt ott egy pisztrángtenyésztő telep — Péterfy tréfásan pisztráng-szemináriumnak nevezi — ennek a tulajdonosa adott nekik villájában lakást. Péterfy az emeleten kap egy erkélyes szobát, mely épp a kellemetlen szagot árasztó pisztrángos tavak felé néz. „A házam előtt van öt mocsár: itt tónak nevezik” („Szilasi Legkisebb kisasszonynak”, 1899. júl. 19.). „Sebnitzből is küldök Ansichtet, a hol most egyelőre megvonulok. Szép és csupa erdő.” (Angyalnének, 1899. júl. 19.) „Én Sebnitzben meglehetősen kényelmetlen szobát (entre nous), de nagy olcsóságot és elég nyugalmat találtam. De nem inspiráló hely. — írja Angyal Dávidnak Londonba — Levegő jó, de nincs fürdő. — Itt maradok aug. 4-éig [pedig eredetileg aug. 21-ig akart maradni] aztán Berlinbe rándulok vagy tíz napra. A többi a pénzes zacskótól függ, mely utazásom alatt nagyon lepadt. . . . A londoni melegekről az újságban is olvastam. Itt Sebnitzben inkább esős volt.” (júl. 27.). A rossz időre Riedlnek is panaszkodik. „Hihetetlen rossz idő jár” — írja ceruzával a címlapjára egy, a sixtusi Madonnáról írt monog-

⁸ Patthy Károly: Péterfy Jenő emlékezete. Nyugat. 1918. XI. évf. II. k. 105. l.

⁹ Középkori eredetű festői vár egy hatalmas sziklán, Eisenachtól délre.

ráfiának, mellyel barátjának kedveskedik.¹⁰ Ugyanitt azzal is elárulja, hogy nem tetszik neki Sebnitz, hogy az érkezendő Lederernek „Goldziher háta mögött” azt üzeni: „Schandau-ban szálljon meg”, ne Sebnitzben.

A kocsmában, ahova étkezni járnak, egy huszadrangú vándorszínész együttes ütött tanyát. Másorok a legváltozatosabb, egyik nap klasszikus darabot játszanak, másik nap valami értéktelen művel igyekeznek szórakoztatni gyér közönségüket. Péterfy ez előadásoknak szorgalmas látogatója. Egész odaadással hallgatja őket végig, bármilyen kezdetleges az, amit nyújtanak. Sőt a próbákon nagy hévvel, jobbkezeivel erősen gesztikulálva magyaráz a színészeknek a darabról, ha klasszikust adnak, és utasításokat ad, hogyan kell az egyes jellemeket alakítaniok. A társulat aztán műpártolás híján eladósodik, és hirtelen eltűnik.

A minden iránt érdeklődő Péterfy figyelmét a művirág-készítő telep is nagyon leköti. Házigazdjuk húsz év körüli igen szép leányánál a gavallér szerepét játssza. Sokat sétálnak kettesben, Péterfy nagyon finoman udvarol a leánynak, és a kislány nagy zavarára úgy és olyan szertartásos tisztelettel bánik vele, mint egy komoly, társaságbeli hölgygel. Péterfy itt is szalonképesen öltözik, és úgy, hogy Pesten is bármikor végigmehetne, akkor is, amikor a többiek kiránduló ruhát öltenek magukra. Ezt azonban hihetőleg már nem gavallér hajlama határozza meg, mint inkább ruhatárának korlátai.¹¹

Itt Sebnitzben írja utolsó könyvismertetését is, mégpedig Werner Gyula képviselő-író két regényéről. A két regény közül az egyik már két éve megjelent, a másik még 1898-ban, Péterfy csak Gyulai többszörös sürgetésére szánja rá magát végre a bírálatra. A szellemi fáradságnak — amiről pedig ez idő tájt már annyit panaszkodik — nyoma sincs ebben a kis írásban. Szellemes, friss és — mint mindig, ha gyöngé művet ismertet — gúnyosan fölényes. Mintha egy parányit önmagával is gúnyolódniék. Werner Gyula nagy optimizmusát fejtegetve ugyanis hozzátűzi: „Szép ez a világ, élvezni kell”.¹² Nincs meglegedve azzal, amit írt. A Goldziher-fiúk a papírkosarában bukkannak rá a könyvismertetésre, tőlük kerül Riedl közvetítésével Gyulaihoz, aki a novemberi Budapesti Szemlében adja ki.

Bár Goldziheréket, társaságukat nagyon szereti, sebnitzzi pihenőjét „már nem tudta nyugodtan élvezni. Kedvetlen volt, betegségről panaszkodott. Mintha már sejtette volna a véget”¹³ „VII. Lederer holnap utazik Csehországba, onnan Goldziherhez — értesíti Riedl Angyalt — VIII. Péterfy a jövő héten Berlinbe utazik. Sebnitz nem lelkesíti” (1899. júl. 26. Bpestről).

„Augusztus elején nyúlt arcczal és sápadtan bejött Drezdába, hogy a sebnitz-i »piszt-ráng-szemináriumba« kivigyen — beszél el Lederer — és siránkozó hangon panaszkodott, hogy úgy érzi magát, mint a kit megmérgezték”.¹⁴ Nem is marad már soká Sebnitzben. Hirtelesen utazik el Ledererrel együtt, mégpedig Berlinbe.

E nyáron sűrűbben vált levelet Angyallal. Az utolsó években meglehetősen eltávolodtak egymástól, és most Péterfy megpróbál ismét közeledni a jó barátához, ahhoz az emberhez, aki egy másik súlyos lelkiválságában egykor (1885—87) az egész emberiséget jelentette számára. Angyal tartózkodó, sőt bizalmatlan. „Óhajtanám, hogy leveledben említett meleg barátságod téltre is melegítsen sértettség nélkül. Eddig inkább az utóbbit éreztem.” (Angyal Péterfynek, 1899. aug. 8.) Ennyi a levél egész személyi tartalma, a többi műtörténeti beszámoló. „Nem illik csúfolkodni — panaszolja Angyálnak joviálisan Péterfy, aki közismert volt Angyal és többi barátai előtt határozatlanságáról — a »jewel of constancy and virtue« és a

¹⁰ „Madonna Sistina. Eine monographie von Dr. Ludwig Jelinek. Dresden A. 1899.” Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

¹¹ A sebnitz-i tartózkodásáról Goldziher Károly szóbeli közlései.

¹² Péterfy Jenő Összegyűjtött munkái. III. k. 1903. 568. l. — Werner Gyula említett két regénye: Megvirrad még valaha. I—III. k. 1897. és Kendi Imre házassága. I—II. k. 1898.

¹³ Patthy Károly i. m. 105. l.

¹⁴ Lederer Béla i. m. 239. l.

»dearest of friends«-féle elnevezésekkel. Úgy viselkedel, mint valami »Tausendsessa«, kinek »Bismarkelve« vannak az emberekről s ki még azokkal szemben sem feledkezik meg róluk, kikkel annyi napot s évet együtt töltött. That is not of my taste.” (1899. júl. 27.) Angyal imént említett levelének egy-két részletével érdemes megismerkedni a kor, a művelődéstörténet miatt: milyen élénken foglalkoztatta a kor embereit, köztük nem utolsó sorban nemcsak Péterfyt, de baráti körét is a műértés. „Napok óta nézegetek s gyönyörködöm. Rendkívül érdekes dolog az angol festészet. A régi nem egészen érdemli meg hírért. Utánzáson kezdődik németalföldi és olasz után. Azután erősödik. Most van igazi fényében.” Következik egy kis művészettörténeti fejtegetés az új angol festészetről, majd utóiratában: „Pour la bonne bouche. A National Gallery tudós katalogus szerzője azt írja, hogy Correggio Montegna hatását érezte egy időben. Én tehát Drezdában öntudatlan érzékkel kiéreztem abból a képből ezt a közvetett Montegna hatást. (Itt a deák szörnyet prüsszente reá.) Láthatod ebből, mit nem lehet e téren leistolni. Nem kell a szerint az embereket mérni. Még a német romantika Kunstuselája sem mérte a műértés mértékével az embereket. Jaj, de mikor a *műértés divatzik lett, előkelő emberek monoklija*. [Kiemelés tőlem.] Szegények! Én itt egyedül divat után nem járva oly boldog vagyok a szép képek előtt, mint soha sem. — Petőfi ünnepről a Globe is irt egy pár sort.”

*

Aug. 14-én már Berlinből ír Péterfy. Lapján sem dátum, sem aláírás. Az első sorokat áthúzgálta. Ezt is: „Jetzt bin ich aber allein“. Ami megmaradt, az a szokványos udvariasági formula sebntitzi házigazdájá, Goldziher részére: „Wehmüthig denke ich an meinen arabischen Scheik, und an die schöne Gegend! . . . Bin bei Fredrich; ob er nicht eben billig. Ein Zimmer 3 Mark 50 pf.“ (1899. aug. 14. postabélyeg kelte). Nem lényegtelen körülmény, mert ettől függ berlini útjának időtartama. Eleinte mindennap ír, aztán hirtelen elhallgat. „Tegnap voltam a secessióban is . . . remek dolog volt. Ma a Torsókhöz megyek, szóval jól érzem magam s *maradok*, a meddig az aranycsikók zsebemből el nem mentek.” (Goldzihernek, 1899. aug. 16-án). Hogy mikorra fogytak el az aranycsikók, nem tudjuk. Aug. 27-én Lederer ezt írja Goldzihernek Ótátrafüredről: „Péterfy felől ide semmi hír sem érkezett 10 nap óta. Őt is, Angyalt is már Pesten sejtjük.”

Mikor Angyal Londonból hazatért, Péterfyt „nagyon érdekelte, hogy mit tudok beszélni Angliáról. De már nem igen figyelt arra, amit beszéltem.”¹⁵ „Nagyon rossz színben volt ekkor s úgy látszott, hogy ~~oly~~ig oly ruganyos egészsége hanyatlóban van.”¹⁶

*

A körülöttük levő világot akkoriban a Dreyfus-pör köti le. Míg Péterfy Németországban bújja a „torsókat”, és hasztalan áhítja a megnyugvást, idehaza a kánikulát kevés esemény élénkíti. Július 30-án országszerte, főleg Segesvárott és Pesten ünnepségek Petőfi halála 50. évfordulóján. Aug. elején országos jégeső és vihar „roppant pusztításokat okozva a még lábbon levő gabonában és a gyümölcsfákban” (P. N. aug. 10.). Pár nap múlva a honfikelekben kél vihar az uralkodó újabb tapintatlansága miatt. Aug. 12-én ugyanis Hentzi szobrát és földi maradványait társaiéval együtt a „lipótmezei hadapród iskola” udvarára helyezik át katonai parádéval „a király személyesének a jelenlétében”. Tiltakozásul „százakból álló lelkes tömeg” helyezi el koszorúját „Hentzi diadalmas legyőzőinek” felirattal a budai honvédszobornál. „Szombat lévén hetivásárt tartottak a várban és a szobrot körülvevő vasrácsot kofák és vásáros asszonyok ülték körül. Csak nehezen lehetett utat törni a rendező-bizottságnak.” Az első szónok Eötvös Károly. Az utána sorra kerülő kisebb arányú tüntetést lovasrendőrökkel kergették szét (P. N. aug. 13.). Újabb szenzációt egy háromemeletes ház

¹⁵ Angyal: *Emlékek*.

¹⁶ Angyal i. m. LVI. l.

lélegése okoz a „Ferencz József rakodóparton” a délutáni órákban. „A hatalmas tüzet rengeteg nagy közönség nézte, főképp a budai oldalról, a Várból és a Gellérthegyről” (P. N. aug. 15.).

Az iskolai beíratások szept. 1-én és 2-án, péntek-szombaton zajlanak le. A Pesti Napló vasárnapi mellékletének két Ady-versét már a Tátrában olvassa Péterfy, ha ugyan olvassa. Ami a 22 éves kezdő költőnél csak felvett póz, az az élete végére ért realiskolai tanárnál hiteles helyzetkép: „Reám szakad lelket zaklatva — Egy eltévesztett élet vádjá.” — — „Beteg vagyok, az élet megtört, — Anyám.”¹⁷

Ez a négynapos vakáció-meghosszabítás, amit Péterfy Riedl és Lederer társaságában tölt Tátrafüreden, egyelőre kiemeli lelki depressziójából. „A szerencse is kedvezett neki. Alig hogy megérkezett, a sok esőt és hideget, mely a közönséget szétrebbentette, verőfényes napok váltották fel. Szélcsend, tiszta ég felhőtlen hegycsúcsokkal, napfényben csillogó hómezők és balsamos fenyőillat szerteszté. Péterfy, ki évek óta nem járt a Tátrában, sugárzott az elégedettségtől. Champagneinak mondta ő is a levegőt s szinte megittasult, midőn kitágult tüdővel magába szitta. Hosszabb, rövidebb kirándulásokat tett, napestig a szabadban bolyongva ; szökdelő léptekkel haladt át az erdei utakon, dicsérve mindent, a mit látott. Emlékszem, hogy az utolsó délelőtt egy tisztás harmatos fűvén végiglejtve, szinte tombolt örömeiben s pajzánul tréfálkozott, mint egy iskolás gyerek. Majd a bokrok közé futott s sokáig, bevárhatatlanul szedegette egy hosszú s nyalánk pajtásával a hamvas szedernek s a málnának édes »aromás« bogyóit. Boldognak látszott. Aztán leült egy padra az erdőszélen. Egy lélek sem volt közel . . . Az ájtatos csendet épen nem zavarta, hanem inkább mélyítette egy-egy erősebb fuvalom, mely a távol zenének ütemeit elvétve belésodorta. Nem mozdult semmi a légben, csak itt-ott röpködött egy elkésett lepke lomhán s erőtlenül a fonnyadt virágú, haragoszöld növényzet fölött, melyre a bágyadt őszi napfény ibolyaszín sugarakban szűrődött a fenyők korhadó galyain keresztül. Péterfy ama könyvek, füzetek s hírlapok felé nyult, melyeket egyikünk magával hozott. Köztük volt a feléledt provencai lyra egyik legkedvesebb alkotása, a szivárványszínekbe öltözött Mireió is. S felszólítás nélkül olvasni kezdte lassan és hangosan a második éneket, a levélszedésnek azt a víg, kaczer és naivul incselkedő, majd bánatos, fojtó és szenvedelmes jelenetét, melyben már-már félelmes erővel ébred a Crau ártatlan gyermekeiben, a tündérszép Mireióban s az alig serdülő Vincénben a legszűzibb s már is legizőbb szerelem. Annyi lélekkel olvasta, szavalta, nem is szavalta, hanem csicseregte, dalolta és ujjongta, sóhajtotta, dadogta meg sikoltotta az egyik hangulatból a másikba átiramló egyszerű történetet ; s hangjában, szemében annyi volt az életkedv és tréfa, szemérem és hízélgés, remény és aggodalom, majd meghatottság, fuldoklás és előre sejtett szenvedés ; lehelleiben annyi tűz, eszközeiben discretio, a tengersok modulatióon oly biztos uralom, hogy Mistral megijodott s meggazdagodott Péterfyben. Barátai pedig csodálkozva néztek egymásra. Érezték, hogy ez ritka pillanat ; a költészet ihlete érintette meg őket.”¹⁸ — Riedl is megerősíti Lederer leírását, de ő az első ének felolvasására emlékszik, mint „felejt-hetetlen jelenet”-re, és mint „a régi lelkesedés lángjának egyik utolsó föllobbanása”-ra.¹⁹

*

Az iskolaévet hivatalosan 5-én kezdik. Péterfy a magyar és német nyelvet taníthatta a II. A. és az V. osztályban, mert Balásy Dénesnek, aki „Dr. Péterfy Jenőnek évközben megüresedett tanszékére . . . helyzetetett át”²⁰ is ezek az órái. Szeptemberben iskolájában kétszer is összegyűl értekezletre a tanári kar, 11-én és 22-én ; Péterfy mindkettőn jelen van, az értekezleti jegyzőkönyveken azonban, főleg a 22-in, aláírása már nagyon kuszált:

¹⁷ A Pesti Napló 1899. szept. 3-i számának A Tűzhely c. melléklete közli a *Versek* c. kötetből Ady e két költeményét: *Itthon és Jobb nem vagyok*.

¹⁸ Lederer i. m. 227—9. l.

¹⁹ Riedl Frigyes: Péterfy Jenő. 1900. Oecsó Könyvtár 1166—1167. sz. 62. l.

²⁰ A VIII. ker. főrealisk. Tudósítványa, 1899/1900. 25. l.

Szűkebb társaságában, a Bristolban is élénken tárgyalják a felújított Dreyfus-pört. Szept. 9-én hirdetik ki az ítéletet Rennes-ben. Öt szavazattal kettő ellenében tízévi fogságra marasztalták el a kémkedéssel vádolt francia tisztet. „A század legnagyobb igazságtalansága» tehát ismétlődött” — kezdi cikkét a Pesti Napló (szept. 10.). A pör iránti érdeklődés szokatlanul nagy. A Vasárnapi Ujság egyáltalán nem nagyzol ezzel a megállapításával: „A világ figyelmét hetek óta Rennes, a Bretagne egyik régi városa vonja magára” (szept. 10.). Még Ponorí Thewrewk Emil is, aki pedig naplójában az általános politikai helyzetet nem szokta regisztrálni, szept. 10-én ezt jegyzi be: „Dreyfust elítélték. Erről foly most minden felé a beszéd.” 20-án pedig hírt ad arról is, hogy „Dreyfusnak megkegyelmeztek”.²¹

A következő szenzációról, a 74 éves Jókainak a 20 éves Nagy Bellával szept. 16-án kötött házasságáról a figyelmet az árvíz fordítja maga felé. Szept. 17-én a margitszigeti lejáró híd építkezései is megszakadnak, 21-én pedig a Csallóköz egy része, összesen majd 100 ezer hold kerül víz alá, és már Budapest alatt is árad a Duna. Egy hét múlva elvonulóban van az ár (P. N. szept. 16—28.).

*

Rómában orientalista kongresszust tartanak. A zárülésre okt. 16-án kerül sor. Goldziher Ignác már szept. 24-én leutazik feleségével együtt. Távolléttük idejére megkéri Péterfyt, hogy legyen gondja két nagydiák fiára. Még lent sincs a Goldziher-pár Rómában, Péterfy máris egy lapot küld utánuk, illetve eléjük. E sokat és sokszor idézett sorokból a Goldziher Ignáchoz való ragaszkodásán kívül egy elhibázott élet fölismerése árulkodik. Olyan lélek szólal itt meg, amely már befejezettnek érzi pályáját. Aki hajlandó az apróbb tényeknek is jelentőséget tulajdonítani, megfigyelheti, hogy a lap dátumnélküli — a postabélyegzőről szept. 24-e olvasható le — és hogy a címzés Rómájában az R helyett eredetileg más volt írva. „Kedves s legiszteletbbarátom! Ez a levél veled egyidejűleg indul Rómába s arra kér, hogy minden földi bajt feledve add át magad »to the spell of the eternal city«. A Pincion emlékezzél meg rólam elkárhozotról, ki szívesebben lennék ott egy pinián fenyőtoboz, mint Bpsten reáliskolai professor. — Arról meg vagyok győződve, hogy atomjaim addig nem fognak nyugodni, míg majd post mortem Olaszországba nem szállottak. Most még élve küldöm kézsókomat nődnek, . . . neked pedig »idegtelen« jó érzést óhajt the italian Slehmil. . . . A fiúkat majd megnézem.”

Meg is nézi őket. A három hét alatt majd mindennap elmegy a Holló utcába az öreg szakácsnéhoz, kifaggatja, mit főz, és mikor jöttek haza a fiúk. Ha déltájt megy, minden ételt megnéz, számol a szakácsnővel, vajon van-e még elég pénze a háztartáshoz. Mindez annál meghatóbb, mert nem ő az egyedüli, aki a fiúk gondját viseli (Goldziher lapja Rómából, 1899. okt. 11.). Ennyire komolyan veszi megbízatását. Vagy ez is a menekülés egyik formája? Menekülés önmagától?

Az idézett levél aláírása, a Chamisso híres elbeszélésének hősére, Peter Schlemihl-re való utalás is súlyos lelki problémája elől vonja félre egy kissé a kárpitot. Mindig is szeretett irodalmi utalásokkal könnyíteni lelkén. Ő is gyökértelen, otthonatlan, talaját vesztett, kétlaki, mint Chamisso. Ő is elvesztette valahol valamikor „árnyékát”, neki is teher az emberek közé menni. Szomorú és magányos, nagyon magányos. „. . . und hór ich von Rom, geht durch meine traurige, einsame Seele ein glücklicher Hauch.” — írja pár nap múlva ugyancsak Goldzihernek (kiemelés tőlem). Nincs meg már benne a régi keménység, egyre érzelmesebb lesz. „Azért azt hiszem, most már a budapesti kellemetlenség legutolsó nyomocskája is künn van lelkedből. — Különben, ha az ily terheket át lehetne venni, téled magamra vállalnám; nálam az ilyen sok elfér. — De annál melegebben hatott belém az az öröm, hogy észrevetted, mily szeretettel gondolok rád. — Különben most veszem észre, hogy babonás is vagyok — : azt mondtad, hogy néha eszedbe jutottam; folytasd Roma köveinél s »torsóinál« e szép

²¹ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

szokást, ki tudja, üdvömré lesz. — Ha tudnád, mennyire örülök a Römische Briefé-knek, írnl sűrűn. — Aventini kocsmá? Moroni vendéglő? — keine Ahnung. In diese Tiefen Roms ist Riedl nie hinabgestiegen! —” Oldalt még odaveti: „Van-e nap? Szép idő?” (Goldziherhez, 1899. szept. 29.). A torzóknak ez a gyakori emlegetése leveleiben mintha utalás volna önmagára.

*

Érzelmessége tűnik föl Lederernek is, aki két nap múlva, okt. 1-én, a vasárnap délutánt tölti vele a Margitszigeten. E sétára maga Péterfy hívja. Ez alkalommal nagyon szomorú és levert. „A sziget ekkor már nem volt az az örök tavasz pompájában ékeskedő lomb-, gye- és virág-clyision, a milyennek képzelni szoktuk. Virágágyait, pázsítszőnyegeit borongós őszi hangulat feküdte meg. Egy pár tót napszámoson kívül, ki a kertészlak körül otromba tréfákban gyönyörködött, egész délután senkivel sem találkoztunk ez elhagyott szigeten, csak egy fiatal párral, mely ölelkezve s szótlanul andalgott fel s alá a keleti part mentén elnyúló töltéseken. A hervadás és pusztulás érzetét fokozták a nem régi áradás iszapos nyomai. A mélyebben fekvő pázsitot és utakat kövér sárréteg borította, mely beszennyezte volt a fatörzsek, lámparudak s épületek alját is, egyforma magasságban.

A mint a szigetre értünk, Péterfy elkomorodott, és oly hangon szólalt meg, a mely szokatlan volt előttem. Beszédje híjjával volt annak a kitörő erőnek, mely azt különben oly érdekessé tette, híjjával azoknak a praegnans kifejezéseknek is, melyeket ha írásban ritkán alkalmazott, társalgás közben, főképp sétákon, szeretett és apprecziált. E helyett érzélgőse volt és vontatott.”

„: . . félérdeklődéssel Wagnerről, Nietzschéről, a pessimismus üdvös és káros befolyásáról folyt a szó.” Péterfy azt fejtegette a többek között, „hogy a pessimismus annyira lefokozza az élethez fűződött várakozásainkat, hogy szépről, magasztosról, rendkívülről immár a költő sem mer álmodozni”. Beszélgetésük közben „a szigetnek Budára néző oldalán néhány fa kopár lombjai mögül hirtelen kibukkant az izzó fémkorong, a mint a bitorfelhőkkel megszaggatott sötétkék háttérben leáldozni készült. A part felé siettünk, átgázolva néhány bozóton, hogy valahogy el ne mulasszunk a természet ez ünnepélyes pillanatát. Mindenkít áhítat és gyönyör fogott volna el s megvillant volna lelkében a sóvár kívánság: Verweile noch, du bist so schön.

Péterfy azonban e jelenséget másképp érezte át. Őt a nap feltarthatatlan süllyedése bilincselte le. »Hogy vérzik és merül« — csak e pár szó tört ki szorongatott kebléből.”²²

*

„A háboru előestéjén.” — írja egyik cikkének címéül ugyanezen a békés vasárnapon a Budapesti Napló (okt. 1.). Már mindenki tudja, hogy a harc „Angolország és Transvaal közt elkerülhetetlen” (P. N. okt. 2.). Néhány nap múlva ki is tör az az egyenlőtlen küzdelem, mely a búr-háború néven vonult be a mi történeti emlékezetünkbe. Ugyanezekben a napokban indít erősebb mozgalmat a szociáldemokrata párt itthon. A közvetlen cél most az általános szavazati jog. Okt. 1-én feloszlatnak egy munkágyűlést, másnap este 1/2 8-kor ismét az Andrássy útra vonulnak ki a munkások „tüntető sétára”. Lovasrendőrök vágatnak középük.

A tüntetés ragadósnak bizonyul. Okt. 6-án Péterfy iskolája, a Zerge utcai főreáltanoda mozdul meg, mint a bolygó méhkas. Úrügyl az szolgálta, hogy az aradi vértanúk kivégzésének 50. évfordulója napján — amelyről országsherte, elsősorban Aradon és Budapesten nagyszabású kegyeletes ünnepségeken emlékeznek meg — a fővárosi iskolákban rendes tanítás folyik, míg az államiakban szünetelnek az előadások. Tetejében az igazgató a Zerge utcában

²² Lederer i. m. 239—41. l.

elmulasztotta kitétetni a gyászlobogót. A diákok e miatt „a tüntetést már előadás közben kezdték. Tizenkét óra után akkora volt a zaj, hogy Felsmann József igazgató kénytelen volt az előadást, mely különben egy óráig tartott volna, félbeszakítani. A diákság az utcára érve, észrevette, hogy nincs gyászlobogó az iskola épületén. Abucogni kezdett és hangos szóval addig-addig követelte a zászlót, míg végre kitézték a gyászlobogót. A diákok ezután a Szózatot énekelve elvonultak az iskolától.” (P. N. okt. 7.).

Egyébként ez az egész hónap nyugtalan légkörben zajlik le. A szociáldemokraták meg-megismétlik „tüntető sétájukat”. A „hier” és „jelen” katonai jelentkezési formula körül kitért vihar már a nem sovíniszta elemeket is lázba hozza. A szabadságharcát veszített magyarság együttérzéssel figyeli a maroknyi búr telepes küzdelmét az angol világhatalommal. Az okt. 6-i évforduló pedig nemcsak a Zerge utcában kelt vihart, hanem az irodalom berkeiben is, olyan tölgyet döntve ki, mint maga Gyulai Pál.

A dolog úgy kezdődött, hogy Bartók Lajos, a Kisaludytársaság szept. 27-i gyűlésén azt indítványozta, küldjön a Társaság kegyelete kifejezésül koszorút az aradi vértanúk okt. 6-i emlékünnepeére. Gyulai, mint elnök, ellenzi ezt a javaslatot, azt állítva, „hogy Társaságunk, ha alapszabályainak szellemében kíván eljárni s hű akar maradni hagyományaihoz, csakis irodalmi célokra áldozhat”. Gyulainak betű szerint igaza volt, de az alapszabályoknak ez a kicsinyes értelmezése inkább a felelős pozícióban levő ember féltelme és túlzó lojalitása volt az uralkodó iránt, mintsem a hagyományok iránti hűség. Gyulai elutasító állásfoglalása persze a vértanúit ünneplő ország előtt népszerűtlen lépés volt, viszont azok számára, akik a hivatalos irodalmon belül már szabadulni óhajtottak a 73 éves diktátortól, kitűnő ürügyül szolgált a „vitész kis úr, Gyulai Pál úr” elleni hajszá megindításához. Az ülésen még csak annyi történt, hogy szótöbbséggel elfogadták Hegedűs István közvetítő indítványát: „A tagok közt gyűjtő ív fog köröztetni s a koszorú a Kisaludytársaság tagjai nevében küldetik Aradra”.

Október 2-án, kedden délután négy órára az egyetemi előadóterembe iparkodó Gyulait 500 főnyi tüntető diák ilyen kiáltásokkal fogadja: „Le a hazaárulóval!” — „Abucog Gyulai Pál!” — „Éljen Bartók Lajos!” — Másnap a Kisaludytársaságnak „azok a tagjai, kik a Gyulai-ellenes mozgalmat megcsinálták”, értekezletet tartanak a Kézvich u.-i polgári iskola tanácstermében. Tolnai Lajos elnököl, ott vannak még a két fiatal Ábrányi, Bartók, Bárony István, Endrődi Sándor, Somló Sándor, Szigeti József, Rákosi Viktor és Váradi Antal. Elhatározzák, hogy az elnökségről való lemondásra szólítják fel az öreg „harcos Gyulai Pál”-t, ha önként le nem mondana. Nem kerül rá sor. Gyulai még aznap elhatározza lemondását, és egy hét múlva levélben közli a Társasággal, mely 18-án ül össze rendkívüli gyűlésére.

A „legérdekesebb tagválasztásokra” szoktak csak ennyien összegyűlni: 32-en jelentek meg Gyulai „végtisztességének” megadására. Zichy Géza levélben kérte, tartsák vissza az ősz irodalmi vezért elnöki tisztében. Óhaját egyszerűen tudomásul vették. A gyűlés jegyzőkönyvének végigvonul a „végre” farizeusi szövegekbe burkolt, óvatos fogalmazású, fellélegző öröme. A lemondó levél e kitételébe kapaszkodnak: „visszavonhatatlan”, és Beöthy (!) indítványára elismerésüket, hálájukat hangoztatva, legmélyebb sajnálattal bár, de elfogadják a lemondást. Gyulai lakásán búcsúzik másnap „tizedfél órakor” a Társaság Szász Károly patetikus szavaival. Az agg elnök maga sem számított arra, hogy ilyen könnyen és szinte sietve elengedik. Egy héttel ezelőtt még egész pályájával összhangban lévő kemény levélben mond búcsút. „Kötelességemnek tartottam meggyőződésemet őszintén kimondani — írja — s ahhoz szilárdan ragaszkodni, mert én magammal akarok békében élni, s nem másokkal... A támadások és gyanúsítások volt időm hosszú irodalmi pályámon megszokni s van elég erőm nyugodtan elviselni.” Most mégis elérzékenyült a keménykötésű öreg úr: „mélyen megdöbbentve hallgatta a búcsúzó beszédet s lassankint könny lepte el a szemét. Meg akart szólalni, de kitérő zokogása elfojtotta a hangját, s csak pár perc múlva tudta elmondani köszönetét.”

Míg saját környezete is így ellene fordult, Osvát Ernő Gyulaival rokonszenvező cikket írt a Budapesti Naplóban.²³

Péterfy egyik alkalommal sem jelenik meg. Fölénnyel és undorral a távolból szemléli az eseményeket, és még jobban kiábrándul az emberekből. Az Eötvös-kollegisták előtt a diáktüntetésről szólva megjegyzi: „Miért bántják szegény öreget?” (Horváth János szóbeli közlése). „Gyulait letették a Kisf. Társaság elnökségéről, Demetzky párbajozik s. t. b. Ugy-é érdekes hírek? Nincs igazam, hogy jobb egy piniátoboznak lenni Rómában, mint gyarapuló, virágzó, szellemszikkasztó...?” (Lapja Goldziherhez, a postabélyeg kelte 1899. okt. 12.) Az eredetiben is így, befejezetlenül. Élőszóval is szeretett befejezetlen félmondatokkal nyilvánítani véleményét. „Gyulai a körülményekhez képest jól érzi magát; mint derék katona, úgy tesz mintha »nem fájna«. Pedig ha öreg korunkban valami játékszerünk eltörik, az jobban sajgatja a szívet mint valami komoly csapás tenné. Vegyen példát a nagy eseményről, milyen a befolyásos nagyfejű barátok hűsége... Mind meghajtják a lobogót előtte, de ők is érzik mint a többiek, hogy »szabadultak«. Az egyik majd lesz elnök, a másik alelnök, a harmadik szerkesztő stb. Mert így vagyon sora a világi dolgoknak. Tout comprendre... c'est tout mépriser.” (Haraszi Gyulának, 1899. okt. 22. — Talán utolsó levele.)

*

„Októberi késő délután, az Üllői-ut egyik csinosabb bérházának olcsó hónapos szobájában ültünk néhányan szilágyságiak, a zilahi református Wesselényi-kollégium akkor végzett növendékei. — — — Egyszerre hegedűszó surrant be a nyitott ablakon. Szép, tiszta, nemes hangok. Bihari »Primatiális magyar«-ja, aztán Rameau »Gavotte«-ja s egy Bach-adagio. Megkerestem, honnan vág a hang? A második emeleti udvari lakásból. Rozsdás zöld vadszőlő sűrű indái folytak körül földszinttől tetőig a falat. A levelek bekívánczoltak a nyitott ablakon, mintha eleven borostyánnal akarnák övezni a könyvekkel s kótákkal tömött lakást és magános lakóját: Péterfy Jenőt.

— Naphosszat hegedül, — mondja házigazdánk. — Néha már reggel kezdi... —

Ez Péterfy öngyilkossága előtt pár héttel történt.” (Papp Viktor, Budapesti Hírlap, 1931. aug. 2.)

Mint mindig, ha lelki válság gyötri, most is a zenéhez menekül. „Utolsó éveiben heteken át ismét teljes szenvedélyllyel adta át magát a hegedű varázásának.”²⁴ Szerény bútorzatú szobája közepére teszi kottaállványát, és pongyola öltözkémben, ahogy otthon szokott tartózkodni, rongyos kabátban, gallér nélkül órákon át hegedül. Annyi elmélyedéssel, lelkének teljes átadásával, hogy meghal számára a világ. Ilyenkor csak hosszas csöngetésre nyit ajtót, kissé bosszankodva is, hogy miért zavarják. Így találja őt kevéssel halála előtt Horváth János is, a későbbi nagy irodalomtörténész. Az Eötvös-kollégium kirándulásaira Péterfyt is meg szokták hívni. Mindig nehezen szánta rá magát a részvételre, de mikor mégis elment, nagyon jól érezte magát. Halála előtt nem sokkal az Eötvös-kollégium ismét rendez egy kirándulást, és Bartoniek, az igazgató, elküld Péterfyhez egy kollégistát, hogy hívja meg. Péterfy ezúttal végképp nem hajlandó elmenni. De Bartoniek, tréfának szánva, több egyetemistát is küld egymás után, hátha Péterfy végül is megunva a követjárást, teljesíti kérésüket. Az alkalmi követek közt van Horváth János is. Évtizedek múlva röstellkedve emlékezett vissza erre, mert Péterfynek visszatetszik a szeretettől sugallt erőszak, és idegesíti is őt. Ekkor-tájt már különben is idegeskedik (Horváth János szóbeli közlése).

Gyenes István a Riedlről írt értekezésében minden további magyarázat nélkül azt állítja, hogy „Péterfy lelki életében a zene kimutathatólag egyensúlybontó, romboló szerepet

²³ Gyulai lemondásáról: Kisfaludy Társaság Évlapjai 34. kötet. 34—7. és 47—8. l. — Vasárnapi Ujság, 1899. okt. 22. — Pesti Napló, 1899. okt. 4., 5., 6., 19. és 20. — Budapesti Napló, 1899. okt. 19 és 25.

²⁴ Riedl i. m. 34. l.

játszott.”²⁵ Ilyesminek nincs nyoma. Angyal Dávid érdeklődésemre határozottan cáfolta is. Papp Viktor, a későbbi zenekritikus imént idézett adata az egyetlen arra, milyen darabokat szokott Péterfy játszani. Ugyancsak ő adja az utolsó leírást Péterfy külsejéről. 1899 őszén az egyetemista Papp Viktor meglesi a vele egy házban lakó Péterfyt: „A lépcsőházban találkoztam vele. Középtermetű, inkább karcsu, izmos, gyorsjárású, idegmozgású, tömött feketebajuszú barna ember volt. Kalapja, botja a kezében. Tiszteletet parancsoló alakján hatalmas feje uralkodott. Felfelé fésült, ezüstöződő sűrű hajától aránytalanul széles és magas homloka jól látszott. Arcának nemes vonásai jóságot tükröztek. Szemének tűzét nem lehet elfelejteni. »Mindent tudok, mindent látok«, — ez áradt sugaraiból.” (Budapesti Hirlap, uo.)

„Több hónappal halála előtt panaszkodott Péterfy, hogy úgy érzi, mintha stylje szárazabb lett volna . . . az ilyféle aggodalmak folyton s már régóta háborgatták.”²⁶ Az a gondolat is kínozza, „hogyan tehetségében nem volt eléggé kifejlődve az, a mit Bacon a szárazfényű értelemnek nevez”. „Októberben fáradt agygyal hiába erőltette magát az írásra.”²⁷ „Mindinkább nyugtalan lett. Majd bágyadság váltotta föl izgatottságát . . . Idegbajját erőltetett munkával akarja legyőzni. Hiába!”²⁸ Egyre jobban hatalmába keríti az az érzés, hogy többé képtelen írni, ami nélkül pedig értelmetlenül válik számára az élet. E napok egyikén a tanári szobában kettesben van Böhm János nevű kartársával. Péterfy, mert itt ritkán ül le, fel s alá sétál a hosszú asztal mellett. Böhmnek feltűnik, hogy az az ember, aki különben a tanári-ban nagyon kedélyes, most morózus, sőt nagyon rosszkedvű. Érdeklődésére ez a válasz: „Nem látok már este dolgozni se, mit ér az ilyen élet. Mikor az ember a lámpásnál sem lát már írni . . .” Ismét — szokása szerint — gesztusokkal fejezi be mondatát (Böhm János szóbeli közlése). Kereken húsz évvel előbb írta le Munkácsy Miltonját ismertetve: „E vézna testet nem érheti baj, míg agya működik; az utolsó nagy gondolat lesz nála szíve utolsó dobbanása is”. Ugyanitt idézi a Faustból:

Es ist die Zeit für mich vorbei.²⁹

*

Erős félelem, szinte az irtózásig menő aggodalom gyötörte mindig az öregkor és a vele járó tehetetlenség miatt is. Talán az is hozzájárult ehhez, hogy családtalan lévén, magányos öregség várt volna rá. Gyakran és sokat beszélt a tehetetlen öregségről, színes aprólékos részletezéssel. Valósággal beteges tünet volt ez nála.³⁰ „1899-ben már valóban meglátszott rajta, hogy hosszas fiatalság után az öregkor küszöbére jutott. Idegrendszere kimerült a súlyos küzdelmekről.”³¹

Amikor a Goldzihernek küldött lap végén az itáliai Schlemihlnek nevezte magát, talán eszébe ötlött Chamisso későbbi verséből, amit „öreg barátomhoz, Peter Schlemihl-hez” írt:

Öreg vagyok, hajam is szürke lett.

— — — — —
Hisz int a végső cél már odaát,
S bántson gonosz, gúnyoljon ostoba —
Vihar után, sajkánk a révből ringat,
S ott jóízűn alusszuk álmainkat.³²

²⁵ Gyenes István: Riedl Frigyes. Bp. 1937. 87. l. Az idézet a 34. lapról.

²⁶ Angyal i. m. LVII. l.

²⁷ Angyal i. m. LVII—LVIII. l.

²⁸ Riedl i. m. 62. l.

²⁹ Ö. M. III. k. 306. és 307. l.

³⁰ Angyal i. m. LVIII. l. és szóbeli közlése.

³¹ Angyal i. m. LVIII. l.

³² Benedek György fordítása. Német eredetiben:

Október folyamán fizikai ereje is megtört. E hó „közepe táján álmatlanságról panaszkodott”.³³ Ekkor „már föltűnően mutatkozott nála valami idegbaj: . . . — — — Csak annyit láthattunk, hogy testi és lelki bajok összefolytak nála kölcsönös hatásukat öregbítve: . . . A szép görög stílű váza finom repedése egyszerre végig hasadt. Szokatlan apathia jelentkezett nála.”³⁴

*

„Nap nap után kopárabb, sivárabb, zordonabb lesz minden. A fákról már jórészt lepergett a sok levél és pusztá ágak meredeznek az égnek. Egyik virág a másik után lehull, lefönyad és csakhamar nem marad dísze a földnek. Az elmúlt éjszaka hideg szárnyain végigsuhant az első dér . . . A dér a halál első lehellete.” (P. N. okt. 13.)

*

Péterfy érzi, hogy itt a vég. „Es sei die Zeit für mich vorbei”. Életöszönte menekülne végzete elől, és Zubriczky Aladárt, iskolája hittanárát több ízben kérleli, ostromolja: „Tisztelendő úr, mentsen meg! Tisztelendő úr, mentsen meg!”³⁵

*

Október huszadika táján öreg barátjától és tanártársától, Orbán Antaltól, pisztolyt szerez.³⁶

2.

(A vég. 1899. okt. 20 — nov. 5.)

Az utolsó hónapokban a szokottnál is visszahúzódozóbb. Még kedves asztaltársaságát, a Bristolt is elhanyagolja. Haraszti Károly okt. 23-án tréfás hangú „okirat”-ban veti szemére immár négyhónapos távolmaradását.³⁷

Az ittjártó nagy külföldi művészeket sem nézi meg, „kiknek vendégszereplését más körülmények között izgatott örömeiben nem győzte volna bevárni”.³⁸ Sarah Bernhardt október közepén lép föl a Magyar Színházban, mégpedig a Kaméliás Hölgyn kívül oly szerepben is, ami mind szokatlanságánál, mind pedig főleg tárgyánál fogva máskor bizonyosan fölkelte volna Péterfy érdeklődését: kétszer is eljátssza a Hamlet címszerepét. (Nem kap jó kritikát.) Novelli Ermete társulatával együtt csak nov. 2-án érkezik Pestre, közben azonban okt. 26—

Ich bin ein alter Mann in grauen Haaren,

Wir gleiten so schon näher unserm Ziel,
Ob jene lachten, ob die andern schalten,
Nach allen Stürmen wollen wir im Hafen
Doch ungestört gesunden Schlafes schlafen.

(A. von Chamisso's sämtliche Werke, Leipzig, II. Band. 152—3. l. — Magyar kiadása: Chamisso Slemil Péter csodálatos története, Officina k. 6. 1941. Bp. 8. l.)

³³ Patthy i. m. 106. l.

³⁴ Riedl i. m. 67—8. l.

³⁵ Péterfy egy tanártársa leányának írásbeli közlése Bodnár Gyula közvetítésével. — Zubriczky Aladár igen képzett teológus volt, akit éppen abban az évben avattak doktorrá sub auspiciis regis, Navratil Ákos jogással együtt (Budapesti Napló, 1899. már. 13.)

³⁶ Angyal i. m. LVIII. l. és Petrovics Elek szóbeli közlése.

³⁷ A kézirat Péterfy hagyatékából Angyal Dávidhoz került. A két filléres okmánybélyeggel, Angyal Dávid és Szilasi Mór hamisított aláírásával ellátott miniszterpapír-iven írja Haraszti Károly: „Hogy mi volt a társaságnak a Tanár úr becses személye? Hát ami a só a levesben, ami az Auflag a cuspájon, ami a fáklya a sötétségben . . .” Egyúttal meghívja wacsorára Szilveszter estére.

³⁸ Lederer i. m. 239. l.

31-ig Duse Eleonora aratja sikereit a Népszínházban.³⁹ Ő is a Kaméliás Hölggyel kezd, és Péterfy máskor bizonytalannal nem mulasztotta volna el annak a lehetőségét, hogy két ilyen nagy művésznőt ugyanabban a szerepben ilyen rövid időn belül összehasonlíthasson. „Utolsó levelében . . . még hívtott, nézzük meg együtt Duset.” (Haraszti Gyula Riedl Frigyesnek 1899. nov. 7.) „Szerzett ugyan belépőt Duse meg talán Novelli előadásaihoz, de kedvetlenség ürügye alatt jegyeit az utolsó órákban elajándékozta.”⁴⁰

Okt. 25-én a Kisfaludy Társaság megalakítja a bíráló bizottságokat az okt. 31-én lejáró pályázatokra. A „Petőfinek, mint költőnek jellemrajza” c. pályázat elbírálására Alexander Bernátot, Bartók Lajost és Péterfy Jenőt küldi ki.⁴¹ Két nappal később, pénteken, Péterfy részt vesz iskolája ellenőrző értekezletén, ennek jegyzőkönyvén azonban az aláírása már hiányzik.

*

Derűs, napfényes, enyhe őszi napok vannak. Péterfyt hipochondriája teljesen hatalmába keríti. Ez októbertévi napok egyikén öreg házvezetőnője, Anna asszony, egyszer észreveszi, „hogy vizes borogatást rak a fejére.

— Talán beteg a nagyságos úr? — kérdezte tőle.

— Igen, azt hiszem megrepedt valami az agyamban, felelt neki Péterfy.” (Budapesti Hirlap nov. 6.)

Gyötrő gondolatát a tíz nappal halála előtt történt érpattanásról barátai is megerősítik. Azonkívül kínzó fejfájásról és álmatlanságról is panaszkodik.⁴²

A riporterek tájékoztatnak bennünket házvezetőnője és a házmester elbeszélései nyomán az otthonában töltött utolsó napjairól. Főbb vonásokban azonban kiemelhetők belőlük a hitelesnek látszó mozzanatok. Így mindenekelőtt idegbajának nagymérvű fokozódása. Néha egész éjjel nem alszik. Szobájában jár-ke, fején borogatással, miközben úgy érzi, meg-hasad a feje a nagy fájdalomtól. Máskor viszont a munkához menekül. Íróasztala mellett ül csaknem megszakítás nélkül, éjt nappallá téve, étkezését elhanyagolva, és lázas erőletéssel dolgozik görög irodalomtörténetén.⁴³ Úgy érzi, hogy látása is gyöngül. Bizonyosfokú nyugtalanság, idegesség kínozza, néha alig képes nyugton megmaradni egy helyen (Ez ugyan korábbi éveire is jellemző, de nem ilyen mértékben). Környezetének feltűnik ingerültsége és feledékenység is.

„A minap meghagyta gazdasszonyának, hogy déli egy órára fűtsön be. Péterfy már tizenkét órakor hazajött és mikor látta, hogy még mindig nincs befűtve, szemrehányást tett érte az öreg asszonynak.

— De hiszen nagyságos úr, még nincs egy óra, védekezett az asszony.

— Hát nem látja, hogy félkettő! — dorgálta a tanár és rámutatott az órára, melyen tényleg csak 12 óra volt. De ha gazdasszonya erről meg akarta őt győzni, akkor dühbe jött.” (P. N. nov. 6.)

Minduntalan elfelejti lakásának házsámát, és nem tudja, hányadika és milyen nap van. „Érpattanása” óta a viselkedése gazdasszonya és házmestere előtt olyan, mintha „kissé zavarodott volna.”⁴⁴

Mindaz nagy lelkitusának külső vetülete. Sajátságos hirtelen hangulatváltozása is. A legmélyebb depersszióból pillanatok alatt féktelen jókedvbe tud árcsapni és fordítva. Társa-

³⁹ Sarah Bernhardt, Eleonora Duse és Ermete Novelli vendég szerepléseiről a napilapok, elsősorban a Budapesti Napló beszámolóiból.

⁴⁰ Lederer i. m. 239. l.

⁴¹ A Kisfaludy Társ. Évlapjai. Új Folyám. 34. k. 38. l.

⁴² Angyal i. m. LVIII. l., Patthy i. m. 106. l.

⁴³ Riedl i. m. 68. l.

⁴⁴ Utolsó napjairól a Budapesti Hirlap, Egyetértés, Magyar Nemzet, Neues Pester Journal, Pester Lloyd és Pesti Napló 1899. nov. 6-i számai.

ságban a lelkét körülvevő sűrű ködből ki-kidugja a fejét. Így az iskolában is. „Kedélye lát-szólag friss maradt ; óraközökben most is tréfált, pajzánkodott s elérte a tréfát, csipkedést, csakúgy, mint azelőtt”.⁴⁵

*

Lelkiállapota azonban ekkor már melankólikus. „Azon a gyönyörű őszi [vasár]napon, midőn utoljára rándultunk ki a budai hegyekbe, gondolom október 29-ike volt ez a nap — szó-talanul ballagott közöttünk, szórakozottan hallgatva közömbös dolgok körül csapongó beszél-getésünket. Éppen csak ebéd ideje alatt vidult fel kissé. Így szebb szőlőfürtökért maga sietett a vendéglő gádrába [előterébe], bohókás buzgalommal. De asztalbontáskor visszaesett komor hangulatába, s amint felkerekedtünk, útközben el-elmaradt.”

Az egyik nyaraló kapujánál „felséges bükkfa ötlött” a szemükbe, „csudálatos faóriás”, mely ellentétben a szomszéd fákkal, megőrizte vöröses arany lombkoronáját. „Máskor ily látvány egy pillanat alatt szűlnék szórta volna Péterfy legsötétebb gondolatait . . . Most alig méltatta figyelemre, s így indultunk tovább a Jánoshegy tetejére, honnan különben oly szíve-sen tekintett körül. Néha szólt csak, épp annyit, hogy magatartása fel ne tűnjék, aztán ismét csendes merengésnek adta át magát. Hallgatott akkor is, midőn egyik társunk a Lipótmező vörösfedelű kaszárnyájára mutatva, kesernyés humccal ördögöt festett a falra.”

Öt óra körül már sötétedett, „s nekünk hazafelé kellett igyekeznünk. Egy fordulónál a hegyoldalon hirtelen roppanás, majd tompa zuhanás hallatszott hátunk mögött . . . ama kamasz mögött tört le az ág, kit az imént egy magas fa tetején himbálozni láttunk . . . Mire kötelességünkre eszméltünk, eltűnt közülünk [Péterfy] . . . Egy pár szökkenéssel fönn ter-mett a lejtőn, s már ott térdelt a pázsiton eszméletlenül elterült ifjú mellett, gondosan vizsgálva és tapogatva törött csontjait. Majd élesztgetni kezdte s cselekvésre unszolta a boldogtalannak két játszótársát . . . Majd lesietett a legközelebbi házba, fölverte a lakókat s intézkedett, mint valamely hatóság. Maga választotta ki a szőnyeget is, melyen az ifjút levitette. Gondossága még ezzel sem ért véget. Megszólított fűt-fát, tudakolt lakást, orvost, rendőrt”. Közben egé-szen besötétedett, de „nem nyugodott, míg valamely jószívű nő telefonjához nem férközött, hogy előhívja a mentőket”.⁴⁶

A Bristol-kávéházban fejezi be a napot a kiránduló társaság. Vasárnap lévén, az asszo-nyok is eljöttek. Péterfyn csapongó jókedv uralkodik, pedig ekkor már egyre jobban érlelődik benne a szándék, hogy megöli magát. De hajlamos a hirtelen hangulatváltásra, hajlamos a végletes kedélyállapotokra. Most tréfákat csinál. Így Haraszi Károlyné kesztyűjét megpróbá-lja ujjára húzni, és amikor ennek feltűnik a jókedve, és okát tudakolja, üres választ ad : „Olyan jókedvem van”. Harasztnéknak már elárulja, hogy elutazik, de a viszontlátásra búcsú-zik. (Haraszi Károlyné szóbeli közlése.)

Ugyanezen az estén Szilasi Móric feleségének a kezébe nyomja az Ellinger-féle mellképét e szavakkal : „Tartson meg jó emlékezetében, és bocsássa meg bűncim!” Szilasiné nem tudja, hogy ez már búcsúzás, hiszen éppen most fognak a Zerge utca közvetlen közelébe hurcolkodni, és örömmel tervezgetik, hogy Péterfy lyukas óráiban iskolájából föl-fölmegy majd hozzájuk. Azt hiszi, hogy Péterfy szavai a szokásos tréfálkozásai közé tartoznak, és csak annyit mond neki, hogy sose vétett ellene (Szilasi Móricné szóbeli közlése).

Mindez egy héttel Péterfy halála előtt történik. De ott a kávéházban a friss lapokat böngészve akkor még igazán egyikük sem gondolhat arra, hogy a Vasárnapi Ujság aznap-i számában már láthatják is Péterfy majdani síremlékének fényképét, a halottak napjára írt cikk egyik illusztrációjaként. „Donáth Gyula szobrász műtermében pedig három síremlék készült el — írja a lap — . . . A második emlék *Pulszky* Ferencz sírját fogja jelölni. Minervát, a bölcsesség istennőjét ábrázolja stilizált öltönyében. Egyik kezében fátylát tart, a másikban

⁴⁵ Patthy i. m. 106. l.

⁴⁶ Lederer i. m. 249—50. l.

pajzsát, a melyen domborműben van megörökítve Pulszky Ferencnek az arcmása.” (V. U. okt. 29.) A Pulszky-család azonban nem vette át a Minerva-szobrot, mely végülis Péterfy sírjára került, és pajzson Pulszky Ferenc arcmása átadta a helyét a Péterfyének.

*

Úgy látszik, hogy Péterfy ezekben a napokban már eldöntötte magában, hogy öngyilkos lesz.

Angyal Dávid, a jóbarát így emlékszik utolsó találkozásukra : „Szilasiékhoz mentem, ő onnan volt távozóban, Ez időben már oktanul érzékeny volt. Mondta, hogy elutazik. Nem gondoltam semmi rosszat, szárazon elbúcsúztam, azt hittem, hogy pár nap múlva visszajön.” (Angyal Dávid szóbeli közlése.)

Az Eötvös-kollégiumban Bodnár Gyulának csoportjában „felejthetetlen volt utolsó órájának befejezése : a könyvtárban voltunk vele négyen-öten, az óra után már az ajtóban volt, de visszafordult, félkarral egyenkint átölelt minket és mindegyikhez volt egy biztató búcsúszava. Ő már tudta, hogy nem fog visszajönni.” (Bodnár Gyula írásbeli közlése.) Az idősebb Eötvös-kollégisták csoportjától nem köszönt el külön, de utolsó óráin izgatottnak látszott, mintha nem lett volna egész lélekkel jelen. Például, amit egyébként sosem tett, égő szivarral ment be az órára, ugyancsak a könyvtárterembe. Bartoniek igazgató a szokásos óralátogatását végezte, és Péterfy zavartan letette a szivart az asztal szélére. Látszott, hogy valamiben nagyon el van már mélyedve, és nincs ott lélekben, mint máskor. (Horváth János szóbeli közlése.)

*

Hétfőn, 30-án, közölte Riedlrel, hogy lekíséri őt Abbáziába. Az iskolában még nem árulta el tervét. Volt egy tarka úti köpenye, néha az iskolába is fölvette. Ezen a napon is ez volt rajta. „Déltájban, mikor már indulóban volt kifelé a tanári szobából, miért, miért nem, leült egy székre a szoba közepén, köpenyben, kalappal a fején s bottal a kezében. Mi, öten-hatan, rögtön körülfogtuk, s szokás szerint incselkedni kezdtünk vele, mert mindnyájan nagyon szerettük. Csúfolódva dicsértük, simogattuk a szép köpenyét. Ő fejét leeresztve, komolyan és némán tűrte az incselkedést. Ez a helyzet eszembe juttatott egy groteszk jelenetet, melynek néhány év előtt tanúja voltam a Városligetben. Hozzáfogtam, hogy elmondjam. Péterfy feje is félrebillent : figyelni kezdett. Egy őszi vasárnapon, a kora délutáni órákban, pisztolydurranást hallottam a fenyves felől. Mire odaértem, már jókora csoport állotta körül az öngyilkost, ki már meg volt halva, de megmaradt ülő helyzetében. Megkezdődött az ítélkezés. Egyik sikkasztót gyanított az úriasan öltözött halottban, másik boldogtalan szerelme ; ez a fiatal-ságát sajnálta, az meg a csinoságát emlegette. E közben megérkezett a rendőr és kikutatta zsebeit. Tarcáját felnyitotta és tizennyolc—húsz forintot szedett ki belőle. Mikor az egyszerű, többnyire munkás emberek ezt a sok pénzt meglátták, még nagyobb lett a rejtély, hangzott újra az ítélet. »Nem is érdemi meg az életet, aki ennyi pénzzel még is eldobja magát!« — »A bolond! hát mért nem mulatott rajta legalább egyet!« S több efféle. S a halott, mellére horgasztott fejjel, hallgatta némán, komolyan, mint most a Jenő. »Így történt?« csak ennyit kérdezett, s azzal, többé egy szót sem szólva, kiment a szobából. Látszott, hogy hatott rá a történet, de mi tovább nem gondoltunk a dologra.”⁴⁷

Az utcán Marczali Henrikbe botlott. Egy kicsit eltréfálkoztak. Marczali azt állította Péterfy bajuszáról, hogy két mókus farka, „ő pedig lehetetlennek mondta, hogy valaha szobrot kapjak, annyira hegyesre fent a bajuszom. Kármán Mór azidőben nagybeteg volt, Jenő félt, hogy hasonló sorsra jut.”⁴⁸

⁴⁷ Patthy i. m. 106. l.

⁴⁸ Marczali Henrik : Emlékeim. Nyugat, 1929. XXII. évf. II. k. 480. l.

Míg Péterfy sötét gondolatokkal küszködik, az idő körülötte szokatlan, szinte ragyogó. A nappali felmelegedés helyenként elérte a 20 C°-ot. Elérnek-e vajon még hozzá a külső világ napi eseményei? A király Gödöllőről Pestre érkezik ; a New-York kávéház előtt egy iparos külsejű ember agyonlövi magát ; Négyesy László emlékbeszédet mond Volf Györgyről az Akadémián ; a Népszínházban Duse vendégszerepel, végül este többszáz egyetemista nem messze Péterffy lakásától lovasrendőrök kíséretében első ízben tüntet „séta alakjában, épp úgy mint a szocialisták szokták”, a német nyelvű katonai jelentkezési formula, a „hier” ellen (P. N. és Bp. N. okt. 31)..

Másnap igazgatójától szabadságot kér péntekre és szombatra, hogy így megtoldva a november eleji szünetet négy—öt napra lemelessen Riedlrel az Adria mellé. Tanártársai iparkodnak lebeszélni őt az utazásról, „hogy nem érdemes, kár a pénzért, de nem lehetett”⁴⁹ (Abbáziába a menettértil jegy gyorsvonat második osztályra 37,28 Ft P. N. 1899. máj. 28.) Tíz óráig tanított. „Tíz órákor távozott a tanári szobából, a nélkül, hogy valakitől csak egy szóval búcsúzott volna. De bement egy meghitt jóbarátjának — [Orbán Antalnak] — a dolgozó szobájába, akit nagyon szeretett és becsült határozott jelleméért, azt — [könnyek között] — megölelte, többször megcsókolta, de anélkül, hogy egy szót szólt volna. Az, mint rendesen, megkínálta egy jó szivarral. Péterfy Jenő rágyújtott s azzal távozott az intézetből, barátja előtt egy szóval sem említve a kirándulást.”⁵⁰ „Péterfy tudta, amit akkor még nem sejtett senki, hogy kedvelt hőse Hamlet szerint „oly tartományba megy, melyből nem tér meg utazó.”⁵¹

Anna asszonynak meghagyja, ne mondja el senkinek, hova utazott (Bp. N. nov. 6.), és kiviteti vele kézi táskáját a keleti pályaudvarra (Bp. H. nov. 6.).

Még aznap, kedden, délután három órákor a fiumei gyorsvonattal elutazik.

*

Mindenszentek napján Anna asszony koszorút visz Péterfy Józsefné sírjára, amint ezt előző nap Péterfy Jenő a lelkére kötötte : „El ne felejtse, . . . hogy holnap koszorút tegyen édesanyám sírjára.” (Bp. H. nov. 6.).

„Verőfényes őszi időben kereste föl a főváros közönsége a sírokat” (V. U. nov. 5.). A nevesebb halottak sírjánál egyetemista ifjak beszédet mondanak, így a kerepesi-temetőben Klapka György honvédtábornokénál Móra Ferenc. A munkások „négyes sorokban mintegy ezren vonultak ki piros csinált szegfű virággal gomblyukaikban”, és „piros szalaggal díszített” koszorúkat helyeznek el Táncsics Mihály és a kommün-per halottainak, Eisele Károlynak és Szalay Andrásnak a sírhalmán (Bp. N. és P. N. nov. 2.). Mire leszáll az alkony, kigyúlnak a kandeláberek, és gyertyák meg mécsek százai küzdenek a félfhomállal.

Ezalatt Péterfy már Fiumében van. A jelek azt mutatják, hogy már odalent az adriai tengerparton végre akarta hajtani szomorú szándékát, de nem sikerült elszakadnia barátaitól. „Mikor megérkeztek, minden áron Fiumében akart maradni.”⁵² Barátai unszolására átment velük Abbáziába, de itt is magukra akarta őket hagyni. „A naptól ragyogó exotikus abbáziai parkban sötét gondolatoktól gyötörve el akart válni két útítársától. [Egyikük Riedl, a másik nem ismeretes]. „A természet szépsége fáj nekem” így szólt. Mégis engedett kérésöknek és velök kirándult két napra Lussin szigetére.”⁵³

„Barátja [Riedl], ki az utolsó napokat vele töltötte, beszéli, hogy jókedvű volt, tréfált, csak a rendesnél is nyugtalanabb volt, s tőle mindenütt szabadulni akart.”⁵⁴ „Der schleicher Tod,

⁴⁹ Patthy i. m. 106. l.

⁵⁰ Patthy uo. Vö. még Angyal i. m. LVIII. l., Riedl i. m. 68. l. —. Hogy Orbán volt a jóbarát, akitől búcsúzott, és akit életrajzírói nem említenek névül, Petrovics Elektől hallottam.

⁵¹ Riedl i. m. 68—9. l.

⁵² Patthy i. m. 107. l.

⁵³ Riedl i. m. 69. l.

⁵⁴ Patthy i. m. 107. l.

der Schattenmann — Macht unsrem Muth nicht bange” (Az árnyékllovak, a halál— Nem rémít meg, ha rántör⁵⁵) — írta egykor Optimismus c. versében.

Abbáziából Angyal Dávidnak levelezőlapot küldött, „melyre csak kevés volt írva, azt hiszem ez : Isten veled. A tengert ábrázoló kép fölél pedig Péterfy keresztet rajzolt, valószínűen a tenger partján akarta magát agyonlőni.”⁵⁶

Fiumétől délre, a Quarnerói-öböl bejáratánál, a dalmát part mellett keskeny szalag nyúlik el. Hossza 30 kilométer, de szélessége alig több ötnél. Az enyhe éghajlatú Lussin szigete ez. Keleti partjának egy öblében terül el fővároskája : Lussinpiccolo. Ide rándultak ki Péterfyék, alighanem péntek reggel. Odautaztukban a „hajón Chateaubriand hátrahagyott *Emlékiratait* olvasta. Olvasás közben oda nyújtotta nekünk a könyvet és látszólag egészen közömbösen rámutat egy Catullus idézetre : »Nem beszélék veled többé, nem hallok már szavad? Soha nem látlak már?« Ez az idézet burkolt czélzás volt szörnyű szándékára.” „A *Mémoires d'outre tombe* (Emlékiratok a síron túlról) cím olvasásánál megjegyezte : „Én írhatnék *Mémoires d'une autre tombe* — című könyvet.”⁵⁷ Azaz : Emlékiratok egy másik sírról.

Lussinpiccolóban „is megpróbálta magára maradni, de feltűnés nélkül nem lehetett. Ment tehát sétálni, gyönyörködni a tengerben, élcelt, nevetett.”⁵⁸ Nov. 4-i kelettel Goldziher Ignácnak „Lussinpiccolóból szíves üdvözlétét küldi a Bristol egy rendes tagja” : Riedl, Péterfy nem írta alá a lapot. Ugyanezen a szombati napon, „Élete utolsó napján [Péterfy] egyik kísérőjével [Riedllel] nagy gyalogsétát tett Lussin szigetének északi részén a régi Ossero felé — [egykor püspöki székhely] —, ahol a különben karsztjellegű sziget a déli vegetatio bájait kezdi kibontani. Az utóbbi napok lázas ingadozó, fájdalmas hangulata mintha egyszerre elhagyta volna. Kissé komoly volt, kedve fátyolos, de látszólag teljesen nyugodt.”⁵⁹ Riedlt máskor is foglalkoztatta ez a furcsa nyugalom. Egy, csak kéziratban maradt följegyzésében olvashatjuk : „Utolsó napi magaviselete érthetetlen : annyira nyugodt és ckos volt. Egy sphinx, ki a mélységbe dönti magát, mielőtt bárki talányát megfejti.”⁶⁰ „Minő nyugalom volt ez? Egy lucidium intervallum? Vagy csak tettetés? Vagy a közel sir nyugalma?”⁶¹ — Az eltökéltség nyugalma lehetett az.

„Délután hajón visszaindult Lussinból Fiume felé. Kínéztünk az egyhangúan zakatoló hajó fődéltetéről a nyáriasan meleg alkonyba, mely a Quarneróra borult. A tenger üde illata, a hanyatló nap szelíd fénye, a levegő kékes párája andalító harmoniában áramlott felénk. Miért nem juthatott neki e harmonia-áramból egy csepp? Nézte, mohó gyönyörrel nézte a nap lementét, . . . nézte, jól tudván, hogy az neki utolsó napestéje.”⁶² Elérkezett oda, ahhoz a pillanathoz, amelyről valamikor ugyancsak Optimismus c. versében írta : „Am letzten Tag, am letzten Strahl . . .”, az utolsó nap utolsó sugarához, amikor

Egy angyal jön az emberért,
Ha kiálszik a napja
És fénysugaras szekerén
A lelkét elragadja.

És fölviszi az égbe, föl
Az Isten közelébe,

⁵⁵ Rónay György fordítása.

⁵⁶ Angyal : Emlékek. Azonkívül többszöri szóbeli közlése.

⁵⁷ Riedl i. m. 69—70. l.

⁵⁸ Patthy i. m. 107. l.

⁵⁹ Riedl i. m. 70. l.

⁶⁰ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára. A sphinx-hasonlatát l. még Riedl i. m. 63. l.

⁶¹ Riedl i. m. 70. l.

⁶² Riedl i. m. 70—1. l.

Hol még az ateista is
Rátalál rejtékére.⁶³

„Midőn . . . a tengerihajó fedélzetéről a napot először az egyik sziget hegyormo mögött, néhány percczel később a tova sikló gőzhajóról nézve másodsor ugyancsak a szigetnek lapályos része mögött és csakhamar a hajóval változó szempont következtében harmadszor átlátszó fényzőn közepett most már a nyílt tengerbe lehúyni látta — Péterfy egyik kísérője [Riedl] Moor Károly szavait idézte : „Így hal meg a hős!” Péterfy erre megjegyezte : „De csak harmadízben sikerül!” Másnap délben a robogó gyorsvonaton hajthatatlan elszántsággal háromszor lőtt Péterfy magára, de csak harmadízben sikerült az óhajtott halállal halnia.”⁶⁴

„Aztán a tengerre ereszkedett a lágyan borongó este ; felénk villant az áttetsző ködből a távol világító torony forgó fénysávja, végig rezgett a sötét habokon, de csakhamar vissza szűkött, oda ahonnan jött s ismét körülvett a komor tenger, a világ nagy éjjele.

Késő este kikötőtűnk Abbáziába, melyet az elektromos lámpák egész kaczer gloriolája koszorúzott. Ekkor ő, ki már az önválasztotta sírnak mintegy szélén állott, szíves mosollyal és kézzorítással elvált tőlem, a gőzös fűtytye átrezgett a langyos levegőn és közzénk feküdt sűrű, oszlohatatlan, rejtelmes ködével — az örökkévalóság.”⁶⁵

Most már végre sikerült Péterfynek magára maradnia. Riedl is hétfőre szándékozott visszautazni Budapestre. Angyal Dávidnak írja Lussinpiccolóból nov. 4-én : „Ide jöttem 1 1/2 tavaszi napra novemberben. Ez az első valóban meleg climaticus gyógyhely, melyet látok. Úti társam [Péterfy] üdvözlétét meg az enyimet ő N[agysá]gának. Hétfőn már tanítok.” Goldzihernek Abbáziából küld képeslapot a „Hétfői viszontlátásra” (a budapesti postabélyeg kelte nov. 6.), de Péterfy azzal az ürüggyel vált el tőle, „hogy neki hétfőn már reggel nyolc órákor dolga lesz”.⁶⁶

Oly makacsul kereste napokon át a halált! Miért nem még Fiumében ölte meg magát?!

„November 5-én, egy ragyogó szép vasárnapon a reggeli gyorsvonattal — [7 óra 20 perckor] — egyedül indult hazafelé.”⁶⁷ Van Riedl hagyatékban egy följegyzés, Mihály Józsefnek Riedl kollégájának véleménye : „*Ha Bpestig lett volna jegye*, [kiemelés tőlem], Kelenföldön ölte volna meg magát.” Nem vág Péterfy egyéniségéhez ez, az adott helyzetben értelmetlen, amellet kicsinyes takarékoság. Vagy a pénze fogyott volna el? Ha hiteles adatra támaszkodik Mihály József, már kész tervvel ült be Péterfy a vonat másodosztályú fülkéjébe. Inkább a felé a nézet felé hajlunk azonban, hogy legalább a hely és körülmény megválasztásában, mint Péterfy annyi tettében, volt valami ötletszerűség, a pillanatnak hatása, talán valami hirtelen föltámadó lelki kényszer, különben ő, aki annyira finom és tapintatos tudott lenni, észrevétlenebbül állott volna félre. Szokta volt mondani barátainak, amikor Olaszországból vissza-visszatért : „A gyönyörű olasz színek után erre a fekete Budapestre kell visszajönnöm” (Mika Sándorné szóbeli közlése). Vonatja most dél felé ért Dugarésába, a hegyes-dombos tájak

⁶³ Rónay György fordítása. Az eredetiben :

Am letzten Tag, am letzten Strahl
Ein Engel kommt geritten
Und nimmt dann unsre Seele fort
Auf seinem Strahlen-Schlitten

Und schiebt sie in den Himmel 'nauf
In Gottes nächster Nähe
Wo selbst der grösste Atheist
Sich wohlgeborgen sähe.

⁶⁴ Riedl Frigyes : Péterfy Jenőről. Budapesti Szemle 1911. 146. k. 465. l. — Hogy Péterfy háromszor lőtt magára, egyedül Riedl állítja, mástól senkitől se hallottam, kissé hihetetlennek is látszik.

⁶⁵ Riedl : Péterfy J. Olcsó könyvtár. 71. l.

⁶⁶ Patthy i. m. 107. l.

⁶⁷ Uo.

és az Adriai tenger kék ege után előtte állott őszi kopárságában a horvát alföld. Talán ez villanthatta föl lelkében „a nagy magyar parlag”-ot, „a fekete város”-t és benne — ahogyan ő látta — foltozó szabóvá [szintén az ő szavai önmagáról] nyomorított életét. Nem volt lelkijére Budapestre visszamenni és folytatni életét ott, ahol hat nappal előbb abbahagyta, de arra sem tellett erejéből, hogy megszakítsa útját egy városkában, és ott hajtja végre szándékát. Értelmetlenné vált tehát minden újabb halogatás, tűnődés, nem igen volt más választása. Fölkelt, elhagyta fülkáját, hogy — amint tréfálkozva annyiszor emlegette : — „nyomorúság hátrahagyása nélkül”⁶⁸ távozzék az életből. A folyosó végén levő kis helyiségbe ment, és ott jobb halántékán fejbeltette magát.

Dél volt. A vonat Dugarésa és Károlyváros között robogott.

*

De azokat siratni nem szabad,
Akik emelt homlokkal halni mennek,
Merész hajósai a végtelennek,

Kik látva a tolongást itt alant :
Közönnyel félreállnak s mosolyogva
Elindulnak szebb fényű csillagokba.

(Juhász Gyula : Öngyilkosok)

3

(Miért lett öngyilkos Péterfy Jenő?)

Miként vélekedtek a kortársak?

Az újságok egy része megvallja, hogy nem lehet tudni „a szomorú titok okát” (Bp. N. nov. 6.). Többségük a szokványos üres megokolást választja : idegbaj, idegroham a megfeszített munka eredményeként, elmezavar. Ambrus Zoltán ellenvetést jelent be : „Senkit se eresztett magához egészen közel ; ki tudhatná tehát, hogy mi tette öngyilkossá? Csak találgatni lehet. De bizonyosak lehetünk egyben : hogy nem az elmezavar s nem az idegbaj.” (A Hét, 1899. nov. 12.) Már Ambrus rámutat, hogy Péterfy élete „már csak rendkívüli érzékenységnél fogva is, folytonos szenvedésből állott” (uo.). Zilahi Kis Béla is kiemeli Péterfy érzékenységet : „Az ő tragédiáját csak érzékenysége és magánossága magyarázhatja, . . bizonyos, hogy fájt neki a mellőzés. . . Körülötte . . . ügyességgel vézna szellemek, silány lelkek magasra hágnak ; s ő áll deres fővel azon a helyen, ahova ifjan került”, följebb nem juthatott, mert méltatlannak érezte magához az érvényesülés eszközeit : érdekbarátkozás, „a reklám, a minden lében kanalaskodás, a hatalom tömjenezése, az előszobázás, saját érdemeinek hánytorgatása, a jól kiszámított szerénykedés, amely gögöt palástol” (P. N. nov. 12.).

„Csak találgatni lehet.” És megindultak a találgatások. „Némelyek azt mondják, hogy epileptikus volt. Nem tudom : igaz-e vagy sem.” (Tóth Béla, Pesti Hírlap, nov. 6.). Volt, aki vérbajra gyanakodott (Dormuth Árpád, Riedl tanítványa írásbeli közlése). Föltevések. Egyiket sem támogatja semmiféle adat. Patthy Károly, aki két évtizedet töltött mellette, három elképzelést kockáztat meg. Vagy örült volt, vagy „nem akarta a nagyközönség szájaíze szerint csinálni a befejezést” ahhoz a „műhöz”, melyben egész életén át a legnagyobb gonddal dolgozott : saját énjéhez, és így „a művészeti fanatizmus monomániája volna a kulcsa tragikumának?” Végül úgy véli Patthy, hogy talán így akarta felhívni a figyelmet magára. „Vajjon édesanyja utolsó ábrándját akarta erőszakos halálával biztosítani? Az édesanyja által gyermekora óta táplált dicsőségvágyának lett volna áldozata?”⁶⁹ Az előbbi elképzelés fantasztikus és

⁶⁸ Angyal Dávidné : Péterfy Jenő sírjára. Szerda, 1906. okt. 31. I. évf. 5. sz. 211. l.

⁶⁹ I. m. 108. l.

erőltetett, az utóbbi méltatlan Péterfyhez. Mindenképp elgondolkoztató, hogy Patthy, noha Péterfy legszűkebb környezetéhez tartozott, ilyen föltevéseket kockáztatott meg. Nem valószínűsíthető a rokonságában kialakult és a problémát túlságosan leegyszerűsítő véleménye sem : azért ölte meg magát, mert nem lett egyetemi tanár (Bózóky Mátyásné szövebeli közlése).

Riedl Frigyes „közvéleménykutatást” végzett a Bristol-társaságban. Mivel a lehető teljességre törekszem, közlöm mindegyik elgondolást teljes szövegében és az eredeti sorrendben, ahogy Riedl sajátkezűleg leírta 1899. nov. 24-én.⁷⁰ Balogh Ármin, a rabbiképző tanára és Riedl jóbarátja szerint — aki egyébként Péterfyvel keveset érintkezett — : „P—y régóta meg akart halni. Elégedetlen volt életével. P—y meg akarta menteni P—yt, de nem sikerült. Zenével, tudománnyal, írással, utazással akarta magát megmenteni. Ő lenézett bennünket. Mi csak árnyékok voltunk. Végül már föladta önmagát : az élet nem adott neki elegendőt.” — Riedl a sajátjává tette e tetszetős rövid fejtegetést, és beolvasztotta a Péterfyról írt székfoglalójába.⁷¹ Heinrich Gusztáv ebben látta az öngyilkosság okát : „Okvetlen nő vagy nők vannak a dolog mögött. Mire költötte volna az utóbbi években jövedelmét.” — Gyulai Pál idegenül állt a tragikus esemény előtt : „Olyan volt, mint Dömötör. Volt benne valami unheimlich. Tettét valami idegroham alkalmával követte el. Ehhez az emberhez nincs kulcsom. Ment volna orvoshoz.” Riedl, akinek volt hajlama a pointe-hez, mindjárt hozzáfűzte : „*Oda* ment.” — Lederer Béla fölkiáltott : „Ő csak játszott velünk : a halál gondolata praeoccupálta.” — Mihály József : „Idegen földön akart meghalni : az a gondolat, hogy a VIII. ker. reáliskolába vissza kell térni, erőt vett rajta. Ha Bpestig lett volna jegye, Kelenföldön ölte volna meg magát 100 év múlva visszahozták holttestét.” — Angyal Dávid csak röviden nyilatkozott : „Valami testi baj emészthette. Nő nem valószínű (de nincs egészen kizárva).” — Végül Tarnai kúriai tanácselnök, aki többször volt együtt Péterfyvel, úgy vélte, hogy „Az ifjúkori gyötrő benyomások elrontották életét.”

Mindezekhez Riedl is hozzáfűzte a saját megjegyzését : „Apjától örökölt dispositiót az elmebajokra. Midőn valami idegbaja támadt, nem tudott e dispositionál fogva ellentállani. Utolsó napi magaviselete érthetetlen : annyira nyugodt és okos volt. Egy sphinx, ki a mélységbe dönti magát, mielőtt bárki talányát megfejti.” Majd kevéssel utóbb e sorait megtoldja egy fejtegetéssel, melyben levélrészletekkel illusztrálva kiemeli Péterfy magánosságát, „melyet nem bírt könnyen túrni”, és édesanyja hiányát. „Egyetlen meghitt barátja [Angyal Dávid] megnősült s így megszűnt vele magányát megosztani, enyhíteni : ha fényes elméjét nem engedte érvényesülni az élet, most már teljesen széttépve, üresen s minden jóltevő megtől megfosztottan érezte szívét . . . Most már nem fáj neki többé a magány, a sír magánya . . .”

Egy évtized múltán, Rédey könyvét ismertetve, így foglalja össze Péterfy halálának hátterét Riedl Frigyes : „Valószínű, hogy nem is valami épp akkor felmerült egyes ok, hanem az okok egész hosszú szövedéke magyarázza végső tettét. Az idegekre való hatások egy élet alatt felhalmozódnak mint latens bántalmak és azután alkalmilag egyszerre teljes összegyülemlett erővel törnek ki. Úgyis nagyon ki volt benne fejlődve a művészek érzékenysége, mely szomorú ifjúkorának megrázó eseményeit mint általán az élet bajait még nagyította és ki volt benne fejlődve a költői képzelet, mely azután az elmúlt bajokat is nagy élénkséggel visszavisszaidézte. Szellemében különben is némi discrepantia volt a művész és a tudós tehetségek közt. . . . Az élet egy másik megzavarója volt kritikai hajlama önmagával és másokkal szemben. . . . alkalmasint ott szerepel önválasztotta halálának okai közt az élet hiúságának tudata, értékének bölcsészeti keveselése. És tán sokat várt az élettől, az élet pedig éppenséggel nem adott sem önelégültségben, sem dicsőségben, sem gazdagságban, sem szerelemben annyit, amennyit ez a szerény, genialis, szép és vagyonosnak született, de mások hibája miatt elszegényedett ember méltán elvárhatott volna. A végzetes gondolat mindinkább nőtt szívéből és

⁷⁰ Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára.

⁷¹ Riedl i. m. 67. l.

agyvelejéből táplálkozva, míg végül tán valamely, a jövőjére vonatkozó sötét képzelet teljesen erőt vett rajta és iszonyatos tettben explodált a bánat, a keserűség, a csalódás és megbántódás anyaga, mely egy életen át száz echós lelkében felgyűlt.”⁷²

És hadd szólaljon meg végül és újra az „egyetlen meghitt barát”, aki a haláleset után négy évtizeddel egy élet emlékein eltűnődve ezeket a tárgyilagos sorokat róttá füzetébe: „Sok alaptalan történetet találgattak ki, hogy megmagyarázzák a megdöbbentő katasztrófa okát. Beszéltek szerelemről, meghiúsult világi ambíciókról, csak az igazi okot nem akarták elismerni. Péterfy az olyan emberek közé tartozott, akik teremtvé vannak az öngyilkosságra. Van valami idegrendszerükben, ami a megsemmisítés felé vonszolja őket. Rendkívül kedvező körülmények, mint anyagi függetlenség, előkelő társadalmi helyzet, a világot betöltő hírnév dicsősége, nem egyenként, hanem lehetőleg együtt véve talán visszaránthatják az öngyilkosságra hajlamost az örvénybe szédüléstől, de csak talán. És Péterfyt a magyar olvasó közönbősége, az anyagi gondok és különösen az a gondolat, hogy amit ír, az messze elmarad művészi és tudományos ambíciói eszményképétől, nem vonták vissza az örvény felé vezető úttól, hanem inkább biztatták, hogy le ne térjen arról.”⁷³

Hogy mennyire benne élt Péterfy az öngyilkosság gondolatában, arra jellemző adalék Goldziher Miksa naplófeljegyzése 1899. nov. 14-ikéről: „P. halála óta ma volt nálunk először Riedl és vacsora után sok mindenféle részletet mesélt benső barátjának impresszionista természetéről (sőt mesélte, hogy Rómában évekkal ezelőtt sírt is P., midőn egyszer R. problematikus természetűnek nevezte), hogy P. évek óta foglalkozott öngyilkossági szándékkal, hogy egyszer Rómában R.-t sírva ölelte meg mondván, hogy őt R. megmentette a haláltól, hogy egyszer P. azt mondta, hogy egy olasz város, másszor hogy anyja léte tartotta vissza az öngyilkosságtól.” (Goldziher Károly szíves közlése.)

*

Kétségtelenül konkrét, kézzelfogható és egyszeri okot, mint aminő egy gyógyíthatatlan betegség vagy szerelmi csalódás vagy hirtelen és nagy vagyoni romlás, nem lehet felhozni Péterfy erőszakos halálának magyarázására. De aki figyelmes lélekkel végigkísérte őt élete során, és megfigyeléseit kiegészítette a Péterfyt körülvevő világnak, a kornak az öngyilkosságra kedvező hangulatával, légkörével, az, ha nem érzi is természetesnek Péterfy Jenő életének a befejezését, de bizonyára nem találja meglepőnek, váratlanak. Ha azonban valaki mégis pontosabban körülhatárolt választ vár erre a kérdésre: miért lett öngyilkos Péterfy, azt az ismertetett vélemények közül Riedl Frigyesnek a későbbi évekből való finom fejtegetésére utasítjuk, továbbá Angyal Dávid megállapításaira és nem utolsósorban Zilahy Kis Béla élelészemű észrevételére, aki a kortársak közül legelsőnek és csaknem egyedül ismert föl két feltétlenül döntő tényezőt: az érzékenységet és magánosságát.

Ha összegezni akarnók ennek az öngyilkosságnak valóságos okait, a túlságos érzékenységen és — főleg édesanyja halála óta — gyötrő magányosságai, társtalansági érzésen kívül elsősorban az *öngyilkosságra hajló lelki alkatára, diszpozíciójára* kell rámutatnunk. Ezekhez járultak még a következők: sötét ifjúkor, szülei áldatlan családi élete, mely éppen a legfogékonyabb korszakában, a serdülő korban ért véget válással, az elzúllott és szegényházban meghalt apának a teherterele, ez a szomorú „apai örökség”, ifjúkorának anyagi nélkülözései, férfikorának állandó pénzügyi zavarai, fizetésének többszöri lefoglalása, az egész életét végigkísérő adósságok, belső elégedetlensége önmagával, munkájával, az életben elért pozíciójával. Mindez együttesen, ahogy „egy életen át száz echós lelkében felgyűlt”. Vegyük mindehhez a kort, melyet maga Péterfy mondott ideál nélkülinek, a kort, amely ha nem predesztinálta is az embereket az öngyilkosságra, hiszen akkor mindenki az lett volna, de kétségtelenül alkalmas légkört teremtett azok számára, akiknek hajlandóságuk volt az öngyilkosságra.

⁷² Riedl: Péterfy Jenőről. Budapesti Szemle 146. k. 464—5. l.

⁷³ Angyal: Emlékek.